

Recensioner

Föreställd hedendom. Tidigmedeltida skandinaviska kyrkportar i forskning och historia

Gunnar Nordanskog

NORDIC ACADEMIC PRESS, LUND, 2006,

414 s.

Den som besöker en medeltida kyrka stannar i regel till före själva inträdet till byggnaden. Det är inte enbart ingångens storslagenhet och den tunga massiva dörren som har stark inverkan på arkitekturupplevelsen. Många gånger stannar man till i ren fascination över dörrens solida järnbeslag, träsnideriets intrikata mönster eller den monumentala stensulptur som inramar ingången. Bakom myllret av figurer, djurhuvuden och slingrade drakar döljer sig förgångna budskap som är allt annat än entydiga. Kyrkportar och förkristna kvarlevor är temat för Gunnar Nordanskogs avhandling *Föreställd hedendom: Tidigmedeltida skandinaviska kyrkportar i forskning och historia*. Denna välskrivna avhandling på 414 sidor i ämnet historisk arkeologi ingår i det flerdisciplinära projektet *Vägar till Midgård – nordisk hedendom i långtidsperspektiv* vid Lunds universitet och är nummer 9 i projektets publikationsserie som började ges ut 2001. Boken är ett viktigt bidrag i förståelsen av ett källmaterial som i första hand konstvetare tidigare tagit sig an. Som arkeolog försöker Nordanskog gå utöver de rent stilistiska tolkningarna genom att sätta in kyrkportarna i ett historiskt och socialt sammanhang.

Avhandlingen inleds med en sedvanlig genomgång av teori och metod. Därefter följer tre empiriskt inriktade kapitel som behandlar kyrkdörrar och portar efter materialkategorierna järn, trä och sten. Dessa delar bildar avhandlingens stomme, där järnsmidet utgör den mest omfattande delen på över 170 sidor. Indelningen i materialkategorier beror på att det svenska järnsmidet, norska stavkyrkoportaler och skandinavisk stensulptur representerar olika bildmotiv och företeelser som

kräver skilda metodologiska ingångar. Resultaten från de olika kapitlen sammanfattas i en gemensam slutdiskussion. Tidsmässigt berör avhandlingen kyrkoingångar som har daterats till 1100–1200-talen, vilket konsthistoriskt sett sammanfaller med romanska stilen. Denna avgränsning infaller samtidigt med kyrkans konsoliderings- och organisationsfas, en tidsperiod som är speciellt intressant för Nordanskog då förkristna kvarlevor bör ha betraktats som mer märkvärdiga under denna tid än under missionstiden. Det rumsliga perspektivet omfattar kyrkportar från vitt skilda områden i Skandinavien, men eftersom material och bevarandegrad spelar roll använder Nordanskog framför allt exempel från Östergötland, Gotland och Sydnorge.

Många av våra medeltida kyrkportar är fortfarande utsmyckade med ålderdomliga djur- och bildmotiv som snarare för tankarna till hednisk eller förkristen symbolik än till en kristen ikonografi. Användandet av förkristna motiv verkar framför allt ha haft sin kulmen under 1200-talet, det vill säga mer än hundra år efter det att Skandinavien hade kristnats. Hur skall den rikliga och spridda förekomsten av hedniska motiv i en så explicit kristen kontext som kyrkdörrar, tolkas? Vilka dätida föreställningar kan egentligen knytas till kyrkornas ingångar? Vilka aktörer i samhället kan ha haft intresse av att påverka val av motiv och vem var ämnade att se dem? Detta är några av Nordanskogs centrala frågeställningar som löper på tvärs över materialkategorier, men även diskussioner kring samtidens syn på det förfutna, det vill säga hur motiven har tolkats i forskningen, utgör en viktig del i avhandlingen. Frågan är vilka delar av dörr- och portaldekorationerna som anses ha sina rötter i en förkristen motivtradition och i vilken mån de är rena konstruktioner av sentida forskare.

Avhandlingen genomsyras av Nordanskogs kritik mot tidigare konsthistorisk forskning som han menar av hävd har avfärdat de förkristna figurmotiven som antingen betydelselösa dekorationer eller som ett resultat av lantlig efterblivenhet hos inhemska hantverkare.

Bakgrunden är att traditionell forskning gärna har velat framställa mötet mellan heden- dom och kristendom som en momentan kon- flikt där hedniska bruk och traditioner abrupt fick ge vika för den kristna idévärlden. I nya- re forskning betraktas kristnandet mer som en lång och fredlig process, det vill säga en sak- ta överglidning till kristendomen. Och det är detta perspektiv som Nordanskog argumen- terar för genom att utgå från tesen att de bil- der som i tidigare forskning har uppfattats som hedniska bör ha kunnat fungera problemfritt i medeltida kristna sammanhang genom att de har givits kristna betydelser.

För att bredda tolkningsperspektivet och försöka se bildmotiven som något mer än stil- listiska objekt separerade från sin omgivning, närmar sig Nordanskog det empiriska ma- terialet utifrån ett kontextuellt synsätt. Kon- textualisering har varit normbildande inom arkeologin sedan 1980-talet för att sätta in käll- materialen i ett större samhälleligt samman- hang. I Nordanskogs fall handlar det framför allt om att så långt det är möjligt försöka re- konstruera den värld som skapade och bruka- de bildmotiven. Det är ingen lätt uppgift och kräver i regel att flera olika sorters källmateri- al används i undersökningen. En svårighet är att analysen aldrig kan bli heltäckande efter- som de medeltida människorna inte lämna- de efter sig några tolkningsanvisningar. Vi kan egentligen bara återskapa brottstycken av deras tankevärld, värderingar och upplevelser. Tol- kningsproblematiken gäller dock i högre grad brukarna eller användarna än tillverkarna och beställarna som på olika sätt skapat eller valt motiven. Det beror på att det trots allt finns ett fåtal skriftliga källor, framför allt liturgis- ka texter och ekfraser, det vill säga förklarande beskrivningar av byggnaden, som kan användas för att åtminstone komma ett snäpp när- mare en förståelse för tillkomstsammanhang- en och motiven bakom bildernas utformning. Denna teorivinkling som innebär att Nordan- skog blandar upp den traditionella konsthisto- riska och arkeologiska synen med tankegångar kring teologi, ikonografi, kosmologi och med- eltida symbolik och idévärld är klart intressant och lyfter diskussionen alltigenom.

I materialkapiteln ges flera väl underbygg-

da exempel på det ökade inslaget av form- och figurmotiv under 1200-talet som anses ha sina rötter i en förkristen motivtradition. Nordan- skog uppmärksammar oss på hur tidigare fors- kare har uppfattat dessa till synes folkliga mo- tiv som profant anstrukna bilder utan kyrklig relevans eller som något som den etablera- de kyrkan måste ha tagit avstånd från. När det gäller de järnbeslagna dörrarna, är det i regel bilder som tolkas som apostropeiska, det vill säga ontarvärjande, som man har ansett vara uttryck för en retarderad och folklig motiv- tradition. Men även andra bilder som Rogslö- sa kyrkas sydportal med sin bandflätade bård och bildfält som är staplade över varandra likt gotländska bildstenar, har av hävd tolkats som uttryck för urgamla nordiska former. Detta synsätt ifrågasätts starkt av Nordanskog. I sin kontextuella undersökning av Rogslösaporta- len där såväl dendrokronologisk datering som analyser av andra objekt med liknande järnbe- slag, kommer han exempelvis fram till att den- na typ av smideskonst förmodligen skall kopp- las till högkyrkliga miljöer, ca 200 år senare än man tidigare har trott. En liknande tolknings- problematik gäller även fenomenet med Si- gurdsmotiven på stavkyrkportaler i Norge som trots sin förkristna form dyker upp först på 1200-talet.

Nordanskog ser flera gemensamma nämna- re för användandet av förkristna motiv oavsett om de framträder som järnsmide, träsnideri el- ler stensulptur. En aspekt är bildmotivens di- daktiska funktion i en tid då kyrkdörren kom att spela en allt viktigare roll i lokalsamhället. Allteftersom gårdskyrkorna omvandlades till sockenkyrkor under 1100-1200-talen utvecklades kyrkdörrens roll genom sina motiv; från att ha varit en exponent för makt och kristen kos- mologi till att verka som ett folkligt språkrör i syfte att knyta gemene man till den offentli- ga kyrkan. Men det var viktigt att ikonografin var läsbar för folkmassan. Motiven förmedla- de därför inte enbart aktuella teologiska frå- gor utan även aristokratiska ideologier som legitimerades genom hänvisningar till det för- gångna. Portalen från Rogslösa och motiv från Sigurdsdiktningen är sådana exempel. Bestäl- larna kan på så sätt både ha varit företrädare för den världsliga och kyrkliga aristokratin.

Skall då 1200-talets användning av förkristna motiv tolkas som en slags hednisk renässans? Nordanskog avrundar sin avhandling med denna fråga och som svar knyter han an till de senaste årens forskningsintresse för det förflutnas betydelse som en källa till skapandet av en gemensam identitet. Bilderna kan vara ett uttryck för ett medeltida historiemedvetande där auktoritet söktes i forntiden. Bruket av gamla former och motiv, konkluderar Nordanskog ”var i sig inget nytt, men det var placeringen vid den tidens nya offentliga rum – kyrkans ingång.” (s. 361).

Nordanskogs avhandling ger många nya intressanta ingångar till en lång forskningstradition, som inte alls visar sig vara uttömd. Han rör sig inte bara hemtamt i arkeologiska och konstvetenskapliga sfärer, i Nordanskogs värld smälts dessa ihop med andra relevanta ämnen som arkitekturhistoria, filologi och etnologi. Med ett kontextuellt synsätt visar Nordanskog att mångtydiga meddelanden kan utläsas från Skandinavien tidigmedeltida kyrkportar. Det enda smolket i bägaren är möjligen bokens mediokra bildmaterial med tanke på att källmaterialet faktiskt utgörs av just bilder. Denna detalj till trots, boken är ett värdefullt tillskott inom kyrkoforskningen som jag hoppas når en bred läsekrets. Vid mitt nästa kyrkobesök, kommer jag i varje fall att studera ingången med nya ögon.

Gunbild Eriksdotter

Våld, Representation och verklighet

Eva Österberg & Marie Lindstedt Cronberg,
(red.)

NORDIC ACADEMIC PRESS, LUND 2006,
346 s.

Detta är den tredje volymen med fokus på våldet som en kulturell företeelse. I denna bok står olika ”bilder” av våldet i centrum. Med inspiration bland annat hämtad från den nederländska forskaren Anton Block är syftet att analysera hur våld framställs i berättelser, bilder och diskurser, vad de säger om tidsanda och kultur

samt hur de påverkar oss. En viktig utgångspunkt är att undersöka den kontext som berättelserna utformades i. Det vill säga, kvarlevan betraktad som en ”kulturell artefakt” i en kommunikativ process.

Antologins 346 sidor rymmer sammanlagt 16 artiklar, framför allt producerade av historiker med anknytning till historiska institutionen i Lund. En målsättning har dock varit, i likhet med tidigare antologier, att involvera författare från andra discipliner, vilket i denna bok främst yttrar sig i tre artiklar skrivna av litteraturvetare och konstvetare. Boken är uppdelad i fyra kapitel; Våld i bildkonst, musik och text, Manlighet och våldsbild, Lagens och politikens berättelser samt slutligen, Krigets bilder. Det utrymme jag här har till mitt förfogande gör det tyvärr omöjligt att göra en rättvis presentation av de många artiklarna. Här vill jag istället hänvisa till de utmärkta beskrivningarna som görs i bokens inledning. Min intention här är snarare att ta ett helhetsgrepp på antologin och diskutera dess styrka och svaghet.

Det bestående intrycket av antologin är framför allt dess mångfald och bredd, både i valet av tidsperioder, källmaterial samt former av våldsytring som studeras. I boken finns artiklar som undersöker de medeltida landslagarna, domboksmaterial från 1600-talet, svensk och danska krigspropaganda under det stora nordiska kriget, böndagsplakat från 1600-1700 och 1900-talet, operastycken och skönlitteratur från 1800-talet, riksdagsprotokoll från 1800-talet, vykort och tidningsmaterial från 1900-talet, musiktexter hämtade från jazz och rock, filmer, kampsporter samt material från det svenska civilförsvaret under 1950-talet, för att nämna några. Flertalet artiklar rymmer även flera olika berättelser som sedan jämförs med varandra på ett fruktbart sätt. Ibland är de av helt skilda karaktär. Som exempelvis i Kenneth Johanssons engagerande artikel där han granskar lynchningsarna av (framför allt) de svarta under åren 1882-1968 med utgångspunkt från både förövarnas och offrens berättelser, som de framträder via vykort, vetenskaplig text och sånger. I antologin fångas även berättelser om olika former av våldsytringar; som politiskt våld, individuellt våld emot minderåriga och hustrur, ritualiserat våld emellan män, kol-

lektivt våld i form av lynchningar och kravaller, våldsytringar begångna under krig, underhållningsvåld, osv.

Denna mångfald av berättelser är bokens styrka. Jag vill därtill betona att jag upplever varje artikel i antologin i sig som välskriven och övertygande. Däremot öppnar sig en del kritiska synpunkter när jag läst antologin i sin helhet, inte minst när jag jämför redaktörernas inledande ord med innehållet i de olika artiklarna. Som de två redaktörerna framhåller finns flera beröringspunkter mellan artiklarna. Dessa likheter framkommer dock inte särdeles väl i de olika bidragen. Jag upplever med andra ord att artikelförfattarna i alltför liten utsträckning försökt att relatera sina argument, sina intentioner och resultat till varandra. Ett alternativ skulle möjligtvis kunna ha varit att avsluta antologin med en sammanfattning, där de olika artiklarna jämfördes, men även detta saknar jag. Principiellt viktiga frågor som diskuteras i bokens inledning, som den mellan "representation" och "realitet", återkommer inte heller särdeles ofta i bokens olika artiklar. Ord som används i inledningen som "instrumentell representation" ges inte heller någon uttömmande förklaring utan förklaras först senare, i Lena Johannessons artikel. Sedan kan man även fråga sig om valet av ordet "representation" egentligen är så lyckat? I vilket fall hade begreppet i mitt tycke krävt en längre motivering, något som jag tyvärr även saknar i antologins inledning.

Magnus Perlestam

Satans raseri. En sannfärdig berättelse om det stora häxoväsendet i Sverige och omgivande länder

Bengt Ankarloo

ORDFRONT, STOCKHOLM 2007, 293 s.

Vad låg bakom de stora häxprocesserna under 1500- och 1600-talet? Denna fråga bildar utgångspunkten för Lundahistorikern Bengt Ankarloos nya bok om häxprocesserna i det la-

tinska Europa; det ortodoxa området tas inte upp. Ankarloo är en av pionjärerna inom den moderna häxforskningen och har publicerat sig flitigt i sin nya bok sammanfattar han resultatet av sin egen och andras forskning men ger också en rad nya infallsvinklar. Runt halva boken ägnas häxförföljelserna i Sverige, vilka används för att belysa den allmänna utvecklingen. Som Ankarloo ser det, går det inte att finna någon heltäckande förklaring till häxprocesserna i Europa. Men utifrån de många seriösa studier från olika länder och regioner som numera finns kan man dra vissa slutsatser och peka på linjer och samband i utvecklingen.

Enligt Ankarloo finns det inom historiskskrivningen knappast något forskningsområde som varit föremål för så mycket metodlös, tendensiös och allmänt sensationslysten spekulation som just häxförföljelserna. I äldre forskning utgick man oftast från upplysningens syn på trolldom och häxeri som ett utflöde av medeltidens religiösa föreställningar och kristna kultur. Detta ställdes i motsättning till den progressiva och vetenskapligt grundade civilisation som den egna tiden ansågs representera. Vidare har man laborerat med groteskt överdrivna sifferuppgifter. I den första moderna studien om häxförföljelserna från mitten av 1800-talet uppskattades antalet offer till mer än nio miljoner. Dessa siffror har efterhand graderats ned av den seriösa forskningen. Idag utgår man från att cirka 35 000 personer kom att avrättas för trolldom. Merparten av dessa avrättningar ägde rum i Centraleuropa. Men de gamla sifferuppgifterna anföras ibland även i nyare arbeten och används på samma sätt som i de äldre arbetena som ett slagträ i kampen mot ideologiska fiender i det förflutna. Ankarloo tar klart avstånd från denna typ av ideologisk och moraliserande historieskrivning och understryker vikten av saklighet, källkritik och sist men inte minst en vilja att försöka förstå de dåtida aktörerna på deras egna premisser.

I nyare forskning har en rad olika förklaringar till häxprocesserna förts fram. Man har pekat på förändringar i bondesamhället, statsmaktens centralisering och disciplineringsstrategier och kyrkliga reformsträvanden. Men det finns också mer spektakulära förklaringsmodeller. Ankarloo raljerar över den av feminis-

tiska forskare framförde tesen att häxförföljelserna skulle ha varit ett led i patriarkatets kamp mot starka och självständiga kvinnor. Det är, menar han, viktigt att diskutera genusaspekten, men tolkningen måste ta sin utgångspunkt i källmaterialets vittnesbörd och inte bygga på lösa spekulationer. Han ställer sig vidare kritisk till förklaringsmodeller som innebär en överbetoning av statsmaktens roll och en idyllisering av det äldre bondesamhällets på förlikning inriktade rättssystem. Forskningen har, framhåller han, visat att de högre domstolarna ofta gav ett bättre skydd för de anklagade än de lokalt förankrade tingsrätterna. I många fall var bondenämndemännen pådrivande och mer benägna att fälla än de juridiskt skolade domarna i de högre domstolarna, vilka ofta var mer återhållsamma och skeptiska till trolldomsanklagelserna.

I en historisk översikt redogör Ankarloo för de kulturella processer som ledde fram det mera omfattande trolldomsbegrepp som utgjorde en förutsättning för häxprocesserna. Sedan äldsta tid har man i det latinska Europa ingripit hårdhänt mot skadlig trolldom, *maleficium*. Under medeltiden började magin i allt högre grad att sammankopplas med kätteri och djävulsdyrkan. Alla dessa element vävdes samman till en standardberättelse om häxeri och djävulsförbund, som spreds över Europa genom de handböcker mot häxeri som nu författades och som kom att läggas till grund för förhören i domstolarna. Den inkvisitoriska processordningen bidrog tillsammans med den tortyr som ibland tillgreps till att skapa alltmer likformiga bekännelser.

Ankarloo visar att det fanns vissa skillnader mellan häxprocesserna i katolska och protestantiska länder. I de katolska länderna visade man stor återhållsamhet vid bedömning av trolldomsbrott. Från kyrkligt håll ville man bringa de misstänkta till botfärdighet, inte underkasta dem hårda straff. Här upphörde häxförföljelserna redan i början av 1600-talet. I de skandinaviska länderna inträffade de stora häxförföljelserna först mot slutet av århundradet. Då hade det vidgade trolldomsbegreppet vunnit insteg i rättsväsendet, vilket innebar att man kunde frångå de stränga beviskrav som i övrigt gällde vid grova brott.

Förklaringen till att häxprocesserna så småningom upphörde har i äldre forskning förklarats med att upplysningens förnuftsbaserade världsbild börjat tränga in i samhällets övre skikt. Denna förklaring har av nyare forskning avfärdats som en sentida efterhandsrekonstruktion, skapad av upplysningstidens kyrkokritiker. Det var först efter mitten av 1700-talet som upplysningsfilosofiska argument började framföras, och då hade de stora häxprocesserna sedan länge upphört. Ankarloo understryker att den starkaste kritiken mot häxprocesserna kom från kyrkomän, teologer och jurister. Så var det även i Sverige, där nya metoder vid förhör av vittnen och en återgång till strängare beviskrav innebar en effektiv spärr mot den lokalt förankrade häxysterin.

Ankarloos bok ger inte bara en ypperlig översikt över häxtrons och häxprocessernas bakgrund, utveckling och upphörande, utan den erbjuder också en underhållande läsning. Boken är välskriven och skickligt komponerad och därtill full av humor och träffande ironiska kommentarer och besk kritik. Denna hans kritik riktar sig framför allt mot de försök att instrumentalisera historievetenskapen för ideologiska syften som i så hög grad präglat just häxforskningen. Liksom hans tidigare arbeten genomsyras även denna bok av en strävan att försöka förstå forna tiders människor och begripliggöra logiken i deras diskurser och handlingar.

Yvonne Maria Werner

Skatta dig lycklig. Jordränta och jordbruk i Skåne 1660–1900

Mats Olsson

GIDLUNDS FÖRLAG, HEDEMORA 2005, 219 s.

Mats Olssons bok syftar till att belysa en central fråga för Sveriges agrara och ekonomiska historia: Hur utvecklades det agrara skatte- och rättskyttet under den långa övergången från ett hushållsorienterat bondesamhälle till ett marknadsorienterat industrisamhälle?

Skattesystemet var i sina generella drag ge-

mensamt för hela Sverige, och under lång tid också Finland, men Olssons undersökning är fokuserad på dess konsekvenser för Skåne, ett område som på många sätt framstår som ett särfall om man ser i detalj på systemets praktik och konsekvenser. De viktiga empiriska resultaten är dessutom hämtade från ett betydligt mindre område, nämligen fem av Skånes 380 socknar belägna i den västra delen av Malmöhus län.

En viktig utgångspunkt för frågan omskatte-trycket i Sverige formulerades av H. L. Rydin i hans *Reservation mot skatteregleringskommitténs betänkande till 1883 riksdag*. Rydin understök att de grundskatter som länge utgjorde den svenska statsförvaltningens finansiella ryggrad i princip fixerades i och med införandet av det yngre indelningsverket på 1680-talet. Därefter blev grundskatterna regressiva i förhållande till produktionsökningen; ju mer som producerades desto lägre andel betalades i skatt. De skatter som betalades i reda pengar kom också att urholkas av inflation. Rydins resonemang har senare belagts empiriskt på flera håll, kanske främst i Lars Herlitz avhandling *Jordegendom och ränta*. Denna utveckling hade dock ingen direkt motsvarighet på frälsejorden, där ränteägaren kunde höja uttaget om produktionen ökade.

Det har påpekats att böndernas skattebördor inte bara bestod av grundskatter och att bördan av andra pålagor på jordbruket ökade i omfattning på såväl statlig som lokal nivå. Det är här som Mats Olssons arbete blir betydelsefullt. Han påvisar att grundskatterna faktiskt utgjorde en ganska liten del av böndernas totala skatt redan vid 1700-talets slut. Något överdriver han nog när han hävdar att tidigare forskning helt koncentrerat sig på grundskatter. I exempelvis Herlitz analys inbegrips också en beräkning av bevillningarna och prästunderhållet samt en skattning av roteringskostnaderna för knektunderhållet. Något försök att med lokala källor summera samtliga skatteutlagor och åtaganden över en längre tid så som Olsson gör kan jag dock inte erinra mig.

Med skattetryck menas värdet av samtliga skatter delat med bruttoproduktionens värde. För att kunna uppskatta dess omfattning och utveckling tar Olsson sig an inte mindre än tre

uppgifter. Först att uppskatta det summerade nominella penningvärdet av samtliga skatteutlagor och frälseräntor. Därefter att deflatera dessa penningvärden för att uppskatta vilken betydelse förändringar av penningvärdet fick för den reella skattenivån. Slutligen den egentligen allra svåraste uppgiften; att uppskatta hur jordbrukets samlade produktionsresultat utvecklades.

Boken sönderfaller efter en kort inledning i två empiriska delar, där den första och mest omfattande behandlar skatternas och jordrätternas utveckling och den andra jordbruksproduktionens. I slutkapitlet förenas dessa bägge undersökningar i en kort redogörelse för skattetryckets förändring.

Förutom den givna uppdelningen mellan å ena sidan frälsebönder och å andra sidan krono- och skattebönder delar Olsson också upp den senare kategorin i rusthållare respektive bönder utan rusthållsansvar. Rusthållarna var inte bara skattebetalare utan i vissa fall också mottagare. De var ålagda att utrusta och underhålla ryttare med hästar och mundering. Som ersättning för denna kostnad var de befriade från egna grundskatter. De kunde tilldelas skatter från omgivande s.k. augmentshemman men det förekom i begränsad omfattning i Skåne. Inledningsvis var detta vanligen en gynnad position. Med tiden försämrades den dock då värdet av grundskatterna urholkades och andra utlagor ökade i betydelse, samtidigt som rusthållskostnaderna steg med den allmänna kostnadsutvecklingen.

Förutom grundskatterna beräknar Olsson böndernas utgifter för tionden, knektunderhåll, de olika extraskatter som gick under beteckningen bevillningar samt de se s.k. allmänna besvär som var kopplade till böndernas skyldighet att vidmakthålla socknarnas infrastruktur med skjutsningsplikt, vägunderhåll, inkvartering m.m. Kommunalskatter tillkom successivt efter att socknarna gavs beskattningsrätt 1817, men redan innan dess förekom olika typer av pålagor för rättsskipning och fattigvård.

För att uppskatta den kvantitativa utvecklingen av alla dessa olikartade pålagor över så lång tid tvingas Olsson bearbeta en mängd olika källor; såväl direkta kamerala räkenskaper

som normativa regleringar, samtida beskrivningar och indirekta belägg i exempelvis häradsrätternas värderingar.

När de utlagor som erläggs i naturalier och arbete räknats om till reda pengar med hjälp av markegångspriser har serierna över de summerade skatterna och räntorna deflaterats med hjälp av rågspriser med år 1900 som basår. Olsson skriver att han därmed ger oss "skatt och ränta i 1900 års penningvärde". Mer korrekt är väl att säga att vi får veta vad den råg man skulle kunna köpa för skattens och räntans värde skulle vara värd år 1900. Hur väl detta fungerar som indikator på penningvärdet beror på relativprisutvecklingen mellan råg och andra varor som är viktiga i folks konsumtionsmönster. Givet den reservationen är det rimligt att använda sig av rågspriser.

Till sist återstår att relatera den reala skatte- och ränteutvecklingen till en uppskattning av jordbrukets bruttoproduktion. Här använder sig Olsson av tre olika dataserier. För perioden 1660–1740 används korntalsberäkningar från skånska godsräkenskaper. För perioden 1740–1800 används en i det närmaste komplett serie över prästtöndet i råg och korn för Högs och Kävlinge socknar. Från år 1800 och framåt används skattningar av jordbruksproduktionen från *Historiska nationalräkenskaper för Sverige*.

Utifrån en omfattande analys av det skånska jordbrukets utveckling och särdrag samt förhållandet mellan spannmålsproduktion och animalieproduktion har dessa serier justerats till en uppskattning av jordbrukets bruttoproduktion inom de tre olika bondekategorierna. Några nedslag med skattningar från alternativa källor har använts som kontrollpunkter och för att räkna om aggregerade produktionssiffror till sockennivån. Ett sådant förfarande rymmer förvisso många tänkbara felkällor, som en grov skattning torde den dock fungera. Den är genomtänkt och väl genomförd och faller därför gott och väl inom ramen för vad man kan begära av ett arbete som inte har en rekonstruktion av produktionen som primärt mål.

Genom att dividera skatterna och jordrätterna med produktionen får Olsson tre serier över skatte- respektive räntetryckets utveckling under olika kamerala förutsättningar 1660–1900. De bekräftar tidigare antaganden

mycket väl. Trots att Olsson räknat in effekten av samtliga pålagor avtar skattetrycket på skatte- och kronojord kontinuerligt från 37 procent vid toppnoteringen 1690, till cirka 8 procent år 1900. Periodvis är skillnaderna mellan rusthåll och övriga hemman betydande. På 1760- och 70-talen blev skattetrycket hela 8–9 procentenheter högre för rusthållarna.

För frälsebönderna är utvecklingen av en helt annan karaktär. 1690 var frälseböndernas kombinerade skatte- och räntetryck i Olssons beräkningar 35 procent, alltså faktiskt något lägre än för skattebönderna. Denna börda förblir dock på samma höga nivå under hela perioden, pendlande mellan 27 och 36 procent, med toppnoteringen så sent som år 1900. Här bör nog påpekas att Olssons beräkningar av frälseräntorna är baserade på uppgifter från ett enda hemman vid Dufekes gods i Halmstads socken. Han menar med hänvisning till sin egen doktorsavhandling att dessa kostnader kan ses som typiska för ett skänst frälshemman under hela undersökningsperioden.

En effekt av grundskatternas fixering bör ha varit växande regionala skillnader i skattebörda. Där nyodling och produktivitetsökningar varit stora eller där bönderna fått tillgång till nya inkomstkällor från skogen torde bördan ha minskat mest. Här finns ett behov av komparativa översikter. Olsson uttrycker själv att källorna i vissa fall tvingar honom att använda uppskattningar och indicier som måhända är för grova. Jag skulle kunna tänka mig betydligt grövre metoder om de underlättar möjligheten att ta fram jämförbara data från flera områden med olikartade förutsättningar och källtillgångar.

Boken hade tjänat på mer dialog med tidigare forskning. I synnerhet skulle jag gärna ha sett referenser till den forskning som bedrivits kring jordbeskattningens effekter i den finska rikshalvan av exempelvis Eino Jutikkala och Martti Rantanen.

Med dessa anmärkningar vill jag främst få sagt att det fortfarande finns en hel del att göra på detta forskningsfält. Det får inte överskugga betydelsen av den uppgift som Mats Olsson faktiskt utför. Hans resultat stärker tidigare antaganden och forskningsresultat om skattesystemets effekter utifrån en mer heltäckande empiri. Han ger också en klar bild av hur dessa

effekter fördelas mellan bönder med olikartade kamerala och sociala förutsättningar. Det är ett gediget arbete som ger betydelsefulla bidrag till kunskapen om Sveriges agrara, fiskala och ekonomiska historia.

Staffan Granér

I faderns ställe. Genus, ekonomisk förändring och den svenska förmyndarinstitutionen ca 1700–1860

Ann Ighe

EKONOMISK-HISTORISKA INSTITUTIONEN, GÖTEBORGS UNIVERSITET 2007, 280 s.

Fram till mitten av 1800-talet var alla kvinnor i Sverige omyndiga. I en kvinnas livscykel fanns tre centrala män – fadern, brodern och maken. Av dessa var fadern den som i första hand företrädde omyndiga söner och döttrar. Ansvaret för dottern överläts vid ingående av äktenskap till maken. Om fadern avled eller på annat sätt inte kunde fullgöra sina plikter trädde en förmyndare in i hans ställe.

Förmyndarinstitutionen undersöks i Ann Ighes avhandling. I denna institution synliggörs således samhällets genusordning, särskilt kopplat till ekonomiska intressen. Ighe tar sina utgångspunkter i Douglas North institutions-teori, Karl Polanyis teorier om samhällsförändring där begreppet inbäddning blir centralt samt C.B. MacPhersons individualiseringsteori. North anknyts till för att ekonomiskt kunna förklara förmyndarinstitutionens förändring. Kostnaderna för att upprätthålla systemet blev för höga. Maktpositioner baseras ofta på ekonomi, men de är vanligen dolda och inbäddade i andra relationer som kärnfamiljen eller hushållet. Ighe vill även se genusrelationer inbäddade tillsammans med ekonomiska relationer i enlighet med Polanyis synsätt. Individualiseringen under 1800-talet blir också central för att förstå de förändringar som sker och hon kopplar även frågan till skapandet av medborgaren.

Ighe studerar grundligt de lagrum som förmyndarinstitutionen vilade på samt den politiska och rättsliga debatt, som var kopplad till förmyndarinstitutionen, och som fördes i riksdagen och dess lagutskott under 1800-talet fram till beslutet att ogift kvinna efter 1858 kunde ansöka om att bli myndig. Ighe vill undersöka förmyndarinstitutionen ur ett genusperspektiv och därför blir frågan om ogifta kvinnors myndighet mycket central i avhandlingen. Emellertid tenderar då andra intressanta förändringar inom förmyndarinstitutionen att föras åt sidan. Ighe utgår från förmyndarskap i samband med arv till minderåriga och omyndiga, vilket var förmyndarinstitutionens ursprungliga funktion. Företeelsen att män ville få bekräftelse på att de inte längre hade något förmyndaruppdrag eller att skuldsatta män frivilligt inträdde i omyndighet som skydd mot gäldenärer problematiseras då inte.

Det är en väl genomförd studie där inte minst genomgången av den politiska och rättsliga debatten lyfter fram de argumentationslinjer som förekom inom olika grupper. Egendom och ägande är viktiga begrepp vars förändrade innebörd till följd av samhällsutvecklingen till viss del kan förklara förmyndarinstitutionens ändrade funktion. Ighe visar att den demografiska förklaringen till att ogifta kvinnor blev myndiga är otillräcklig. Istället lyfts individualiseringen av ekonomiskt ansvar och äganderätt fram som mer plausibla förklaringar.

Under lång tid förelåg olika lagar för land och stad. Lagrummet kring förmyndarinstitutionen var det första som blev rikstäckande i förordningen 1669 och i 1734 års lag, dock med en övervikt åt de stadsrättsliga skrivningarna. Även adelns intressen avspeglades i förordningstexterna. För att undersöka lagens tillämpning gör Ighe en studie av förmyndarprotokoll från Göteborgs rådhusrätt 1777–1782 och 1852–1857. Studien visar att antalet ärenden är fler vid den senare perioden, men det framkommer även kvalitativa förändringar omkring vem som t.ex. kunde bli förmyndare och vilka krav som ställdes på förmyndaren. Under den senare perioden blev det vanligare med att änkor kunde gå in som förmyndare till sina omyndiga barn.

Stadens ekonomiska och sociala förhållanden lyser igenom i studien och borde ha föran-

lett en tydligare problematisering av hur staden skiljer sig från landsbygd. Trots allt var merparten av befolkningen boende på landsbygden och stora ekonomiska intressen var fortfarande bundet och knutet till den agrara ekonomin. Genom att lyfta fram övergången till en kapitalistisk ekonomi som förklaring till ändrade positioner i förmyndarfrågan hade Ighes argumentering kunnat stärkas ytterligare. Förändringar beträffande individuellt ägande, genusordning och medborgarskap måste förstås även från landsbygdens perspektiv.

1858 fick ogift kvinna över 25 år ansöka om att bli myndig. Många kvinnor ansökte och 1863 ändrades lagen till att ogift kvinna över 25 år blev myndig. Att den ogifta kvinna med åldern inne som dessutom hade egen debetsedel blev röstberättigad i kommunala val är en annan historia som återstår att skriva.

Ulla Rosén

Krapperup och skifteslandskapet. Laga skifte och agrar bebyggelseomvandling i Brunnby socken, Skåne 1830–1870

Caroline Ranby

GYLLENSTIERNSKA KRAPPERUPSTIFTELSEN,
NYHAMNSLÄGE 2005, 131 s.

Under 1800-talet omvandlades kulturlandskapet i Sverige drastiskt, inte minst i Skåne. Bylandskapet förändrades i och med att den strikta uppdelningen i in- och utägor ersattes av ett enhetligare landskap med en mer spridd bebyggelse än tidigare. Fortfarande är våra föreställningar om dessa förändringar tämligen stereotypa och knyts gärna till enstaka dramatiska omställningar, där beslut fattade av myndigheter eller agrara eliter blir avgörande för förloppen. Indirekt har bilden av dessa förändringsprocesser nyanserats kraftigt i skiftesforskningen under de senaste 25 åren. Det finns emellertid stora luckor i vårt vetande om bebyggelsens omvandling i spåren av skiftesreformerna eller till följd av de tekniska och eko-

nomiska förändringarna inom jordbruket mot slutet av 1800-talet.

Caroline Ranbys undersökning av bebyggelseomvandlingen i Brunnby socken i nordvästra Skåne fyller viktiga luckor i detta avseende. Ranby undersöker två slag av förändringar. Landskapets strukturella omformning genom förändringar av byarnas och gårdarnas antal och placering kartläggs liksom byggnadstekniska nyheter och förändringar av byggnadskulturen. Sex byar i Brunneby studeras i detalj. Socknen dominerades av ett gods, Krapperup, men det fanns även byar med enbart krono- och skattehemman. Den varierande ägostrukturen, med frälsehemman som dominerande inslag i vissa byar och krono- och skattehemman i andra, gör att Ranby kan jämföra bebyggelseförändringar mellan olika ägostrukturer. Undersökningen tar fasta på två omvandlingsprocesser. Den ena är knuten till skiftesreformerna under 1800-talets första hälft, huvudsakligen till laga skiftet som genomfördes främst under 1830-talet, och den andra till tekniska och odlingsmässiga förändringar under andra hälften av 1800-talet.

De stora bebyggelseförändringarna i Brunnby socken började ske först med laga skiftet. Socknens skattebönder ansökte i första hand om laga skifte medan godsherrn på Krapperup under detta skede tycks ha agerat mest som reaktion på initiativ från skattebönderna. Ranby fastställer bebyggelsestrukturen inför laga skiftet, vilka förändringar som beslutades vid detta och i vilken mån som beslutade förändringar faktiskt genomfördes i de sex byarna. Av de totalt 50 gårdarna revs och/eller flyttades cirka 36 procent i samband med skiftet. I en del fall genomfördes inte beslutade förändringar eller dessa ändrades. Detta berodde på frälsebebyggelsens ägare, som hade möjlighet att omfördela utstakade skiften och lägga samman dem till större enheter eller att lägga dem till annan frälsegård alternativt att lägga dem under huvudgårdens bruk. Bebyggelseförändringarna under andra hälften av 1800-talet var ungefär lika stora som de förändringar som skedde i direkt anslutning till skiftet och följde två linjer. Skattehemman och skatteköpta kronohemman delades till allt mindre enheter medan frälsehemman lades ner och markerna

slogs samman till större enheter. Godsets behov av arrendebönder minskade i och med att driften allt mer kom att grundas på avlönad arbetskraft. Gårdar kunde därmed läggas ned. Uppodling av utmark gynnade de stora enheterna, plattgårdarna, men även torpen. I omvandlingen under den senare fasen var Krapperups godsägare en mer aktiv part än under den tidigare. Ågor slogs samman, byar lades ner och nya storjordbruk skapades. Denna period var för frälsbönderna minst lika omvälvande som skiftesperioden. Det rörde sig om en omvandling som var utdragen i tiden och oftast skedde i samband med naturlig avgång.

Också byggnadskulturen förändrades under 1800-talet. Inslag av tegel och sten blev vanligare och nya material som stickespån och lersten infördes. Byggnaderna gjordes bredare och gårdsformen förändrades. I denna del av undersökningen visar Ranby att utflyttning i samband med skiftena långt ifrån alltid innebar en regelrätt flyttning av byggnader, dvs. att de gamla husen monterades ned, transporterades till och byggdes upp på den nya tomt. Skiftet var ett tillfälle att förbättra byggnaderna och så skedde också. En förnyelse av byggnadsbeståndet inleddes då och de utskiftade byggnaderna moderniserades tidigare än de kvarliggande. Det rörde sig emellertid om en begränsad förnyelse, bland annat därför att så mycket material som möjligt återanvändes.

Genom sin detaljerade rekonstruktion av bebyggelsestruktur och byggnader har Ranby bidragit till att ge en tydligare bild av ett komplicerat förlopp, som ofta beskrivits schablonartat. Detaljkunskapen hjälper henne att tolka de historiska förloppen och orsakerna bakom dessa. Ansatsen är sådan att Ranby även kan belysa enskilda aktörers handlande och möjligheter att påverka förloppen. Till studiens förtjänster hör också att den är välskriven och väldisponerad. Genom rikliga illustrationer av olika slag får läsaren en påtaglig bild av vad de undersökta förändringarna faktiskt innebar. Det är en både innehållsrik och vacker bok.

Ronny Pettersson

Det goda faderskapet – i svenskt 1800-tal

Thomas Berglund

CARLSSONS, STOCKHOLM 2007, 345 s.

Med Thomas Berglunds avhandling *Det goda faderskapet – i svenskt 1800-tal*, har faderskapets historia nedkommit helt rätt i tiden. Senare decennier har Fadern fokuserats alltmer när staten försökt reformera och få honom ”tillbaka” till hemmet för att ägna mer tid åt sina barn. Argumenten varierar, men ofta framhålls att pappaledighet medför både fördjupade relationer mellan fäder och barn och en ökad jämställdhet i hem och samhälle. När visioner om en ”ny” papparoll konstrueras politiskt sker det, enligt Berglund, ofta mot en schablonbild av fäder ”förr” som frånvarande familjeförsörjare.

Initierat visar Berglund att vår kunskap om faderskap i det förflutna mycket vilar på anglosaxisk forskning vars resultat formats av tvåsfärsteorin och en betoning på förändring. Teorin om de två sfärerna har medfört tolkningen att upphöjandet av moderskapet måste ske på bekostnad av faderns inflytande och betydelse för barnen och deras fostran, som ”vore [de] sammanlänkade som kommunicerande käril i ett slutet system”. Resultatet har blivit en bild där den fysiskt närvarande och känslsamma familjefadern under tidigmodern tid ersattes av modernitetens frånvarande och oengagerade familjeförsörjare.

Genom en omprövning av tesen om 1800-talet som förändringens århundrade och den sammanlänkande tesen om de två sfärernas inflytande över faderskap och moderskap undersöker Berglund hur medelklassens män såg på sig själva och på faderskap i Sverige vid tiden för det moderna samhällets framväxt, samt faderskapets relation till manlighetsbegreppet.

Berglunds analys av uppfostringslitteratur mellan 1750–1890 resulterar i flera intressanta slutsatser om vad uppfostran och föräldraskap innebar. Utifrån begreppshistorisk metod analyserar författaren mycket skickligt begrepp som aga, tukt och lydnad, vilket resulterar i en nyanserad och historiserande tolkning

av uppfostringslitteraturen och faderskapsidealen under 1800-talet. Berglunds historisering av betydelsebärande begrepp i uppfostringslitteraturen och de normer för det goda faderskapet som framträder övertygar om att den tidigare forskningens bild av 1700- och 1800-talets fostrans- och faderskapsideal som auktoritära, hårdhänta och bestraffande måste omvärderas. Ett mjukt, kärleksfullt och engagerat faderskap var idealet, och en fostran baserad på metoder som det goda exemplet, sedelärande berättelser och tillrättavisingar framför kroppsbestraffning. Kärleken till barnen utgjorde kärnan i faderskapet under hela perioden, och faderskärlekens betydelse minskade inte på en bekostnad av moderskapets upphöjande.

Genom att ställa två-sfärsteorins tolkningsmönster åt sidan visar Berglund att uppfostringslitteraturen inte skilde mellan moderskap och faderskap. I råden riktade den sig till båda föräldrarna som tilldelades lika ansvar utifrån föreställningen om ett överordnat enhetligt föräldraskap som gjorde dem mer lika än olika. Först mot slutet av seklet, med en ökad emfas på könsskillnader, sker en förskjutning i litteraturen som tydligare utpekar föräldrars uppgifter som skilda åt. Trots det finner Berglund varken här eller i breven stöd för att faderskapet alieneras och fäder förlorar betydelse och status i familjen.

Berglunds analys av uppfostringslitteraturen stödjer inte heller bilden av att statens framflyttade positioner i relation till familjen under 1800-talet framtog föräldrar eller fäder ansvar för barns fostran. Utifrån tanken om familjen som samhällets grundläggande enhet betonades snarare att fostran var ett delat ansvar, i samverkan mellan hem och skola. För svenskt vidkommande, visar Berglund, att fadersauktoriteten inte minskade förrän en bit in på 1900-talet. Som exempel framhålls att det var först då statens makt över familjen ökade genom skolan och den gifte mannens juridiska ställning försvagades i relation till hustru och barn.

Även brevmaterialet undergräver stödet för teorin om de två sfärerna när föräldraskapet analyseras. Berglund ger många exempel på hur fäder deltog aktivt i fostransuppgifter, omvårdade sjuka barn, deltog i hushållsbestyr, äg-

nade sig åt spädbarnsskötsel, lekte och kelade med sina barn. Inget i brevmaterialet tyder på att vård och fostran enbart var modern angelägenhet. Att leva upp till faderskapsidealet och att agera som fader handlade inte heller om att hålla sig till en "manlig sfär", utan om ett ständigt överskridande av de sfärer som konstruerades som manliga respektive kvinnliga. Utöandet av ett gott faderskap var en viktig del i att vara en "manlig" man.

Bilden av faderskap och faders handlande i brevmaterialet är inte oväntat positiv och ljus. Berglund diskuterar ingående breven som källmaterial, och är medveten om att hans bild kan ha en "tendens till att kunna uppfattas som en sympatiserande framställning och kanske lite av en äreräddningskaraktär av 1800-talets fäder". I försöket att nyansera bilden diskuteras dock enbart tendenser i källmaterialet, och inte perspektiv och metoder som väglett analysen. Trots influenser från kritisk mansforskning och spridda diskussioner kring klass- och genusrelationer skymms makt- och konfliktperspektivet bakom ett övergripande konsensusperspektiv.

Nästa frågetecken reses inför författarens syn på historiens drivkrafter. Hur förklaras kontinuiteten och förändringen teoretiskt? Sådana resonemang förs förvisso, men mer i anslutning till tidigare forskning än som en sammanhållen redogörelse för teoretiska antaganden – kring exempelvis samhälls- och genusordningens upprätthållande, diskursers återskapande och subjektens möjligheter att förändra dem. En sådan diskussion hade även bidragit till en stringentare användning och förståelse av teoretiska begrepp som roll, identitet, diskurs och erfarenhet.

Helt visst existerar inga vattentäta skott mellan teori och metod. Ändå, anser jag, att författaren ger den metodiska dimensionen av källmaterialets läsning och tolkning företräde framför den teoretiska förklaringen. Intrycket blir att källmaterialet ibland får tala för sig självt och ges innebörder av egen kraft. Tolkningarna är väl underbyggda empiriskt men sällan teoretiskt. Kanske hade en större klarhet kring teoretiska antaganden, och en tydligare återkoppling till dem skapat större möjligheter för författaren att tillfoga den nyanserade

kritik till sitt inifrån- och förståelseperspektiv som jag efterlyste ovan?

Avslutningsvis tror jag att Berglunds avhandling kommer att bli läst av en bredare publik än vanligt. Dels för att den behandlar ett intressant och angeläget ämne och dels för att den är välskriven och pedagogisk i sin framställning. Berglund har brutit ny mark kring ett tämligen utforskat ämne och tillför kunskap om faderskap, föräldraskap, barnuppfostran, familjeliv och genusrelationer under svenskt 1800-tal i stort. Avhandlingen är ett viktigt och välkommet bidrag till vårt vetande, och jag inestämmer i författarens förhoppning om att den bidrar till den politiska diskussionen om faderskap/föräldraskap.

Marie Eriksson

Fosterbarnsindustri eller människokärlek. Barn, familjer och utackorderingsbyrån i Stockholm 1890–1925

Johanna Sköld

ACTA UNIVERSITATIS STOCKHOLMIENSIS

2006, 449 s.

I dag är det i princip förbjudet att blanda ihop önskan om ett barn med marknadens logik. Barn, barnalstrande och liknande ska inte gå att köpa. Ännu mindre ska man kunna sälja barn. Ändå är det vad som faktiskt sker – adoptioner kostar, här hemma betalar någon och i en annan del av världen är det någon som får betalt. Kostnaderna ska bara motsvara administrationen runt det hela, men i flera fall har det visat sig att det faktiskt förekommer handel med barn.

Det är också handeln runt barnen som ekonomhistorikern Johanna Sköld undersöker i sin avhandling *Fosterbarnsindustri eller människokärlek. Barn, familjer och utackorderingsbyrån i Stockholm 1890–1925*. Som de flesta avhandlingar i dag är det en diger lunta om mer än 400 sidor. Och liksom de flesta så långa avhandlingar blir det lite tuggigt och man frågar sig om det på slutet inte hade varit en idé att

hårdare strukturera materialet och skärt bort löst kött.

Det intressanta med Skölds undersökning är just det ekonomiska perspektivet. Det är som sagt tabu att blanda in det i synen på barn, ändå har flera undersökningar, både historiska och andra, visat att saken är komplicerad. Och det är precis vad Sköld visar. På frågan om det var omsorg om barnen eller krass ekonomi som låg bakom fosterbarnsvården, är svaret både och. Eller kanske snarare varken eller. Det är som Sköld demonstrerar svårt att renodla perspektiven.

Det var många barn som placerades ut i fosterhem. Helst skulle de placeras på landsbygden. Fosterbarnen skulle inte användas som arbetskraft – det försökte man också på olika sätt kontrollera från utackorderingsbyrån. På så sätt var det definitivt inte fråga om en industri. Men byrån organiserade fosterbarnvården, granskade föräldrarna och betalade ut en ersättning till dem som blev fosterföräldrar. Under hela den undersökta perioden var efterfrågan på barn större än utbudet. Dessutom var det många som ville ha ett barn för att underlätta det dagliga arbetet, eller till och med som ett slags billig dräng eller piga.

Men definitionen av vad som var arbete och utnyttjande av barnen var inte alltid så enkel. I ett vanligt hushåll hjälpte barnen vanligen till. Redan från fyraårsåldern kunde barn användas för barnpassning. Byrån försökte se till att flickor inte hystes ut till familjer med småbarn för att på så sätt undvika att de blev barnpigor. Man försökte också se till att de som i sina brev till byrån letade efter barn för att underlätta det dagliga arbetet, inte fick några fosterbarn. Men det förekom ändå att barn arbetade, utan att byrån ingrep. Det var så självklart att barn skulle bidra till den gemensamma ekonomin. Dessutom såg gärna byrån de uthysta barnen lärdes upp i någon sorts hantverk.

På samma sätt är det svårt att avgöra om fosterfamiljens ersättning, fosterlegan, blev en sorts inkomst. Sköld frågar sig om man tog fosterbarn för ersättningens skull. Också här visar hon hur svårt det är att renodla perspektiven. Det fanns släktingar till fosterbarn som helt avsåg sig all vårdnad om de inte fick betalt. Det fanns fostermodrar som verkar ömma

om de barn de fick i sin vård, men som uppenbarligen tycks ha foster eller moderskapet som yrke och huvudsaklig inkomst. Pengar var nödvändigt för att överleva. Att ta hand om ett fosterbarn för pengar behövde inte nödvändigtvis vara ett tecken på att känslor och omsorg om barnen – människokärlek – saknades. Och för de som på grund av släktskap tog hand om barn, var det heller inte oviktigt med den ersättning som man fick. Detta är ett av Skölds intressantaste resultat.

Ett annat viktigt resultat, som också delvis byter mot den tidigare forskningen, är vilka fosterbarnen var. Det var inte bara vanartade oäktingar som kom till byrån. Det var faktiskt lika vanligt att barn var födda inom äktenskapet som utanför. Den viktigaste faktorn var i stället om modern var ensamstående eller inte. Ensamstående mödrar utan stora tillgångar hade helt enkelt inte möjlighet att försörja sig själv om hon samtidigt var tvungen att ta hand om ett litet barn. Det var dessutom dyrt att ta hand om barn, vilket kunde leda till att en del mödrar valde lämna sina barn till utackeringsbyrån. Många mödrar hade faktiskt kontakt med sina barn, också efter att de lämnats bort. Fosterbarnsväsendet kan till viss del tolkas som en följd av att det inte fanns någon fungerande barnomsorg. Att vara fosterbarn då, skilde sig helt uppenbart från det vi i dag föreställer oss då vi tänker på fosterbarn.

Jenny Björkman

Formering för offentlighet. Kvinnokonferenser och Svenska Kvinnornas Nationalförbund kring sekelskiftet 1900

Lovisa af Petersens

ACTA UNIVERSITATIS STOCKHOLMIENSIS
2006, 323 s.

af Petersens avhandling syftar till att sprida ljus över kvinnors inträde i offentligheten vid förra sekelskiftet. Avhandlingen ingår som en del av ett större projekt vilket har ett liknande syf-

te men som kanske snarare belyser gränsdragningar och gränsöverskridande mellan det privata och det offentliga genom andra exempel, t.ex. genom de svenska flickskolorna i slutet av 1800-talet.¹

af Petersens intresserar sig för de konferenser som anordnades av *Svenska kvinnornas nationalförbund* (SKN) vid tre tillfällen, 1897, den skandinaviska kvinnokonferensen, 1911, den internationella kvinnokonferensen och 1916 den nordiska kvinnosakskonferensen. Alla tre konferenser analyseras utifrån innehåll, form och funktion. Författarens andra syfte torde vara att beskriva SKN och vad denna stora organisation var för något, vilka frågor som drevs och vilka föreningar som var anslutna till denna paraplyorganisation.

SKN beskrivs av af Petersens som den borgerliga, moderata eller konservativa kvinnorörelsens organisation vilken inte förrän nu, genom denna avhandling, fått sin historia skriven. Detta var möjligen en följd av att organisationen omfattade högerns kvinnor och för att styrelsens och ledningens linje syftade till att undvika politiska ställningstaganden, t.ex. talet om kvinnlig rösträtt.

De frågor som SKN ägnade sig åt under perioden var kvinnors sociala förhållande, kvinnors yrke samt sedlighet och moral. Man höll sig till frågor som på ett eller annat sätt tillhörde den privata sfären och man kan enligt af Petersens spåra en utvecklingskritik och en längtan att återförening det privata och det offentliga.

Författaren visar också att det skedde en utveckling över tid. Den skandinaviska kvinnokonferensen 1897 och den internationella kvinnokonferensen 1911 skilde sig tydligt ifrån varandra. Den tidigare var mer radikal än den senare. 1911 års konferens var en uppvisning av traditionsenlig borgerlig kultur och nätverkskapande. *Nordiska kvinnosakskonferensen* 1916 avslöjade en handlingskraftigare kvinna. Den sista konferensen var också den som var mest klassöverskridande och som hade minst av överdådiga fester på programmet.

1 Se projektet Formering för offentlighet: En kollektivbiografi över Stockholmskvinnor 1880-1920, finansierat av Riksbankens Jubileumsfond.

Det är förtjänstfullt av af Petersens att ta sig an denna delvis bortglömda kvinnoorganisation och ett viktigt tillägg till tidigare forskning. De radikala kvinnorna vid samma tid är desto mera utredda och undersökta. Kanske beror detta på att de märktes mer i samhället, de stack ut. Kanske beror detta också på vem som bedriver forskning. Genom af Petersens avhandling får vi ta del av ett feministiskt budskap av subtilare slag, men kanske inte mindre effektivt för det.

Det teoretiska ramverket är brett och differentierat. Utgångspunkterna är genus, klass, modernitet och transnationalitet samt distinktionen mellan privat och offentligt. Genus är dock fokuspunkten i avhandlingen. af Petersens använder sig också av mer specifika teoretiska begrepp som hon plockat, kanske ibland lite tanklöst, från andra teorikomplex. Hon talar om "thick description" utan att närmare analysera termen eller diskutera den utifrån sitt ämnesspecifika sammanhang. Hon talar också om "emotionell energi" men använder inte termen för att beskriva vad som händer i de interaktiva ritualer som Randall Collins, vilken utvecklat termen, diskuterar. Över huvud taget skulle af Petersens kunnat göra mera av sitt teoretiska ramverk. Jag upplever också att de teoretiska resonemangen inte är riktigt integrerade med empirin, speciellt då det gäller genomgången av de tre konferenserna. Där teorin finns, finns inte empirin och där källmaterialet synliggörs är texten teoretiskt tunn. Integrationen sker i korta summeringar efter varje avsnitt och i sammanfattningen.

af Petersens tar också upp relationen mellan SKN och dess internationella motsvarighet ICW samt relationen till andra feministiska föreningar i korthet. Detta hade varit ett intressant perspektiv att bygga vidare på, speciellt i relation till den teoretiska utgångspunkten i analysen av gränserna mellan det privata och det offentliga. Det hade varit intressant att se hur olika feministiska grupper vid den här tiden laborerade med dessa gränser.

Trots detta har af Petersens skrivit en intressant avhandling där ett delvis bortglömt nätverk lyfts fram. Hon analyserar på ett förtjänstfullt sätt hur den borgerliga kvinnorörelsen använde sig av olika vägar för att ta sig

ut i offentligheten och visar att de bästa vägarna kanske inte alltid var de stora allfarvägarna inom kvinnorörelsen.

Anna Bengtsson

I det modernas landskap. Historisk orientering och kritiska berättelser om det moderna Sverige mellan 1960 och 1990

Martin Wiklund

BRUTUS ÖSTLINGS BOKFÖRLAG SYMPOSION, STOCKHOLM/STEHAG 2006, 479 s.

Martin Wiklunds doktorsavhandling i det modernas landskap som lagts fram vid Historiska institutionen i Lund ansluter sig till en trend av "metahistoria". Frågor kring hur historia berättas och hur historia används, kring historia som symbol, minne eller stridsäpple, har (delvis under intryck av "postmodernistiska" tendenser) kommit att tilldra sig allt större intresse. Vilka är de viktigaste berättelserna om det moderna Sverige? Vilka har under perioden 1960–1990 de mest inflytelserika tolkningarna varit? Det är de frågor som ställs i avhandlingen.

Inspiration har Wiklund funnits hos den tyske historieteoretikern Jörn Rüsen. Wiklund har också fungerat som introduktör av Rüsen i Sverige när han 2004 gav ut dennes *Berättande och förnuft: Historieteoretiska texter* (Daidalos). Rüsens tankar om de historiska berättelsernas funktion för praxisorientering och identitetsbildning har bidragit till att strukturera Wiklunds framställning. I Nietzsches efterföljd skiljer Rüsen mellan olika former av historiskt meningsskapande och historiskt berättande: traditionellt, exemplariskt, genetiskt och kritiskt. Det har givit viktiga uppslag för Wiklunds egna tolkningar.

Wiklund vill i avhandlingen urskilja en "huvudberättelse" om det moderna Sverige, vilken utmanats av fyra "motberättelser". Huvudberättelsen är den som burits upp av det officiella Sverige, den är i det väsentliga den socialdemokratiska berättelsen, som emellertid omhuldots

också av många historiker. Den handlar om landets förvandling från Fattigsverige till välfärdsstat. Demokratins genombrott 1917, socialdemokratins maktövertagande på 1930-talet med krisöverenskommelse och Saltsjöbadsanda, den framgångsrika neutralitetspolitiken under andra världskriget, det stora välfärdsbygget efter kriget utgör de viktigaste kapitlen i denna berättelse. Den är en berättelse om framgång, den handlar, skriver Wiklund, om "att vara modern i betydelsen demokratisk, upplyst, rationell, effektiv, socialt medveten och fredlig till skillnad från odemokratisk, auktoritär, hierarkisk, konservativ, aggressivt nationalistisk, fördomsfull och vidskeplig".

De fyra motberättelserna representerar de mest betydelsefulla politiska oppositionsgrupperna under perioden och deras samhällskritik. Där finns feminismens berättelse om det moderna svenska manssamhällets historia. Där finns vänsterns berättelse om det moderna svenskaklassamhällets historia. Där finns miljörörelsens berättelse om industrisamhällets intrång i den ekologiska balansen. Där finns den liberala kritiken mot socialstatens marsch mot hegemonin. En kritik mot själva moderniteten har i vissa fall funnits med som inslag i dessa motberättelser. Alla har de bidragit till att motsäga eller modifiera bilden av Sveriges moderna historia som ett entydigt triumftåg. Mörkare inslag har lyfts fram. Anklagelseakter har ställt i ordning. Alternativa identiteter och alternativa politiska dagordningar har underbyggts genom de alternativa berättelserna.

Wiklund har på ett överraskande effektivt sätt kunnat strukturera viktiga inslag i de det senaste halvseklets svenska samhällsdebatt med hjälp av sina kategorier. Striden kring tolkningen av Sveriges modernitet har varit central för hela den politiska diskussionen. De huvudsakliga politiska brytningarna har tagit formen av historiska tolkningar lika väl som av handlingsprogram. Wiklund har gått igenom ett utomordentligt omfattande empiriskt material hämtat från den svenska samhällsdebattens alla hörn. I detta material har han kunnat skapa reda och överblick med hjälp av idén om de fem berättelserna. Detta är avhandlingens styrka och talar för att de valda kategorierna avspeglar något väsentligt. Att Wiklunds ur-

val av berättelser kunnat göras annorlunda är dock en given sak liksom att de kunnat tolkas annorlunda.

Ett exempel på en berättelse som inte är medtagen eller uppmärksammas är ekonomihistorikernas berättelse. Den ekonomiska historiens berättelse om det moderna Sverige börjar inte 1917 eller 1933 utan – förslagsvis – 1810. Den handlar om hur stora samhällsreformer under första hälften av 1800-talet röjer vägen för en liberal marknadsekonomi som sedan under seklets andra hälft bär upp en industrialisering och en ekonomisk tillväxt av exempelös styrka och därmed lyfter Sverige ur fattigdomen. Det som händer efter 1914 blir ur detta perspektiv bara en förlängning av den dramatiska utvecklingen under det föregående århundradet. Modernitetens kärna blir i denna version liberala ekonomiska och politiska institutioner, ekonomisk tillväxt, industrialisering, urbanisering och teknikintroduktion snarare än välfärdsstatbygge. Det moderna Sveriges uppkomst förskjuts hundra år bakåt i tiden. Det perspektivet tas inte upp i avhandlingen. Wiklund har emellertid ett plausibelt alibi. Detta perspektiv är bortsett från ekonomihistorikernas och ekonomernas egen debatt ganska frånvarande inom humanistisk forskning eller för den delen i offentligheten i övrigt. Varför? Beror det på att ekonomisk historia numera helt betraktas som ett ekonomämne så att humanistiska forskare aldrig läser vad ekonomihistorikerna skriver? Eller på att den socialdemokratiska historietolkningen fått sådan hegemoni att bara utmaningar som följer dess eget mönster, som formats efter dess egen matris räknas med?

Hur mycket är motberättelserna för övrigt verkliga utmaningar? Wiklunds tolkning är inte orimlig, men kanske alltför oproblematiske. Kunde man inte påstå att också motberättelserna på ett förvånande sätt koopterats, att de införlivats med den dominerande framgångssagan, blivit en del av samförståndet?

Feminismen i dess moderna tappning började förvisso som radikal samhällskritik. Men sedan dess har den kommit att bli en del av berättelsen om det moderna Sveriges triumf. Sverige är det mest jämställda landet i världen. Den jämställdhet utan motstycke som

uppnått i landet är en viktig del av Sveriges moderna officiella självbild, en källa till stolthet och självgratulationer. Och genusforskningen? Den samordnas numera av en särskild myndighet, Nationella sekretariatet för genusforskning, inrättat av riksdagen. Kan radikalt samhällskritisk forskning verkligen bedrivas av en myndighet? Och om den kan det – vore inte detta en välfärdsstatens triumf utan motstycke?

Något liknande kan sägas om vänsterns utmaning. Wiklund har gått igenom årgångarna av tidskriften *Zenit* där mycket av kritiken formulerades i akademiska och teoretiska termer. Men om han följt *Zenit* till det bittra slutet skulle han ha sett att den radikala samhällskritiken successivt förvandlades till välfärdsstatsapologi. Marx och Lenin trodde att den borgerliga staten fanns till för att förtrycka arbetarna. I de tidiga årgångarna av *Zenit* dominerar den synen. Men med åren blir det alltmera angeläget att försvara välfärdsstaten mot angrepp från ultraliberal håll. Sakta men säkert förvandlas staten till ett skydd för arbetarna. Vänsterns motberättelse integrerades i välfärdsstatens framgångsberättelse.

Feminismen blev en ouplöslig del av den statsbärande svenska ideologin. Vänsterpartiet och miljöpartiet blev stödpartiet åt socialdemokratien. En liknande aveckling av den liberala motberättelsen är tydligt framträdande. Den lanserades på allvar med tankesmedjor som Timbro och Ratio. Ett liberalt systemskifte ställdes på dagordningen mot bakgrund av en historietolkning där socialstaten framför allt framstod som en repressiv apparat. I Fredrik Reinfeldts Sverige känns detta perspektiv avlägset. Systemskiftet har ersatts av systembekräftande reformer vars målsättning är att effektivisera snarare än att byta ut.

Kanske har denna tendens mot en berättelsernas konvergens blivit tydligare sedan 1990 när Wiklunds period slutar. Medan det exempelvis i Danmark rasat en "kulturkamp" som i hög grad påverkat också tolkningen av den nationella historien har utvecklingen i Sverige gått mot ett allt mera fullkomligt samförstånd. Radikal historietolkning finns kvar, men riktar sig antingen mot omvärlden (främst mot USA) eller mot inslag i det förflytna. I båda

fallen stärks själva grundkonceptionen om det upplysta, fredliga, socialt medvetna Sverige till skillnad mot en omvärld eller en förgången tid som uppfattas som "odemokratisk, auktoritär, hierarkisk, konservativ, aggressivt nationalistisk, fördomsfull och vidskeplig". Kampen mellan tesen ("huvudberättelsen") och antiteserna ("motberättelserna") har, om man ser saken på detta sätt, utmynnat i en ny syntes.

Egendomligt nog tycks det vara just en sådan syntes som lockar Wiklund. Det föresvävar honom att hans olika berättelser borde sammansmältas till en samsyn:

Ensidiga berättelser ger ensidiga utvärderingar och i sin förlängning en ensidig orientering mot framtiden. Det är därför angeläget att integrera aspekter av både framsteg och förfall, både vinster och förluster i samhällets förändring, i en rimlig berättelse.

Nietzsche har fått ge vika för Hegel i denna idé om en harmoniserande syntes. Jag skall gärna erkänna att jag har svårt att uppleva den som lockande. För Wiklunds bok spelar den dock ingen roll annat än som en avslutande reflexion. Det han velat beskriva är konflikten, inte ett framtida samförstånd.

Martin Wiklund har skrivit en utmärkt avhandling – tankestimulerande, problemväckande, materialintensiv och materialstrukturerande. Hans bild av berättelserna om det moderna Sverige är inte självklar men kommer just därför säkert att bidra till framtida forskning, till motsägelse och instämmande.

Svante Nordin

Political Change and the Rise of Labour in Comparative Perspective. Britain and Sweden 1890–1920

Mary Hilson

NORDIC ACADEMIC PRESS, LUND 2006,
352 s.

Mary Hilsons nyligen publicerade *Political Change and the Rise of Labour in Comparative Perspective. Britain and Sweden 1890–1920* är en studie med påfallande stora, närmast djärva, ambitioner. Uppgårelsen med de dominerande tendenserna inom de båda ländernas tidigare arbetarrörelseforskning görs utifrån en öppen plädering för både ett komparativt perspektiv och "den nya politiska historien" som metodologisk ansats. I det förra fallet har studien som uttalad strävan att visa att transnationella jämförelser är väl förenliga med lokala fallstudier, i det senare att den undersökta periodens klassformering måste ses inte som en process utan som ett projekt. Till yttermera visso har studien förklarande ambitioner och söker ytterst svar på frågan varför det under sent 1800-tal i de flesta europeiska länder växte fram socialdemokratiska partier – en fråga som i sin tur besvaras av lokala fallstudier av de båda städerna Plymouth och Karlshamn med fokus på deras statliga flottvarv. Med detta också sagt att det är en innehållsrik och intresseväckande men också komplex och svårgräpbar studie.

Studien består av två delar, där den andra, bokens "kärna" enligt författaren själv, utgörs av de två ambitiöst upplagda separata fallstudierna av arbetarrörelsens formering i de båda varvsstäderna Plymouth och Karlskrona. Den första delen, "Rethinking Comparative Labour History", rymmer i sin tur tre mer principiella kapitel. I det introducerande kapitlet kritiserar Hilson den tidigare forskningens många gånger snäva nationella perspektiv som oftast resulterat i teorier om den ena eller andra arbetarrörelsens "exceptionalism" eller "Sonderweg" och argumenterar för komparativa studier som mer systematiskt fokuserar på gemensamma processer bakom uppkomsten av socialdemo-

kratiska partier. Men Hilson gör också gällande att sådana studier måste överge nationalstaten som jämförelseobjekt för att istället rikta in sig på komparationer mellan mer lokala objekt som regioner, städer eller arbetsplatser – därmed kan den nationella historieskrivningen angripas från två håll. Det andra kapitlet, som också skall ge ett nationellt sammanhang till de lokala studierna, rymmer en genomgång av forskningsläget på området såväl som en mer närgående kritik av tidigare försök att förklara den socialdemokratiska arbetarrörelsens framväxt, oavsett om detta gjorts med hänvisning till industrialiseringsprocessens karaktär, staten och det politiska systemets karaktär eller ideologiskt arv och påverkan. I kapitel tre presenterar och diskuterar så Hilson sin alternativa ansats i form av "den nya politiska historien" som försöker integrera och undersöka relationerna mellan å ena sidan den "stora" eller "formella" politiken på nationell nivå, å andra sidan "den informella, lokala politiken och 'politiska kulturen'". En sådan ansats hävdar öka möjligheterna att fånga in den dynamiska relationen mellan den lokala och nationella politiken och att samtidigt tilldela arbetarrörelsen och dess agerande en roll i själva klassformeringen – den senare framstår därmed inte i första hand som en process skapad av yttre faktorer, som industrialiseringsprocessen, utan huvudsakligen som ett projekt där arbetarrörelsen själv var en avgörande aktör.

Denna den första principiella delen av Hilsons studie bör kunna ge underlag för en framtida diskussion om möjligheterna att vitalisera forskningen på området. Därför är det att beklaga att Hilson i stort sett avstår från att i den inledande delens principiella termer reflektera över resultatet av de brett upplagda lokalt komparativa fallstudierna. Mer konkret formulerat saknas i mångt och mycket ett avslutande kapitel som mer utförligt prövar hållbarheten i den inledande delens såväl kritiska uppgörelse med den tidigare forskningen som argumentationen för det egna alternativa perspektivet. Å ena sidan kan det, paradoxalt nog, ifrågasättas i vilken utsträckning Hilson verkligen utnyttjat den komparativa metodens möjligheter. Det är lätt att få intrycket att de båda fallstudierna i hög grad står för sig själva och att det jämfö-

rande perspektivet på utvecklingen i Plymouth och Karlskrona hade kunnat drivas längre. Å andra sidan är det svårt att se att Hilson avslutningsvis konfronterar det egna perspektivet, och dess resultat, med den inledningsvis kritiserade tidigare forskningens. Frågan förblir obesvarad om hur den förklaring av socialdemokratins framväxt som Hilson presenterar erbjuder ett alternativ till eller snarast utgör ett komplement till tidigare lanserade förklaringar. Nu tycks det snarast som om Hilson i sin avslutning vill peka på begränsningar i den egna ansatsen. Ätminstone är det uppenbart att den förklaringspotential som Hilson i sin inledning vill tillmäta den komparativa ansatsen i de avslutande kortfattade reflektionerna i överraskande hög grad omgärdas av reservationer. För den framtida forskningen inte bara på det aktuella området finns det dock all anledning att föra den diskussion om komparationens möjligheter och problem vidare som Hilsons studie så förtjänstfullt inbjuder till.

Lars Ekdahl

En riktig familj: adoption, föräldraskap och barnets bästa 1917–1975

Cecilia Lindgren

CARLSSONS, STOCKHOLM 2006, 272 s.

I sin avhandling studerar Cecilia Lindgren familjebildning och synen på barnets bästa genom adoptionslagstiftningen från 1917 fram till 1970-talet. Hennes utgångspunkt är adoptionen som historiskt och samhällsligt fenomen, vilket innebär att adoption ses som en offentlig angelägenhet som visar på kulturella föreställningar om familj och släktskap och hur den biologiska familjen som norm utmanas av andra familjeformer. Det är en mycket välskriven och lättläst avhandling som egentligen inte innehåller några stora utmaningar för forskningen. Därmed inte sagt att avhandlingens problemformulering inte är spännande, även om jag har några små invändningar mot denna. Kruxet är, som jag ser det, att det är den

biologiska familjen i Cecilia Lindgrens undersökning som i själva verket utmanar en konstruerad norm om den "riktiga familjen". Efter som den första adoptionslagen 1917 utgick från målsättningen att ge behövande och nödställda barn, dvs. barn som kom från trasiga familjer eller föräldralösa barn en "riktig" familj, är det knappast den "riktiga" eller den "goda" biologiska familjen som utmanas, utan den ofullständiga och otillräckliga familjen – och den var ju knappast normerande. Adoptionslagen var, som Cecilia Lindgren själv skriver, "ett försök från statens sida att ta ökat ansvar för barns uppväxtvillkor och främja skapandet av goda familjer". Tanken var att barn som saknade ekonomisk och social försörjning skulle tas om hand av barnlösa par som hade det gott ställt. Man skulle också kunna säga att när samhället misslyckats i sina försök med att återskapa den goda biologiska familjen måste man hitta andra former för att rädda de utsatta barnen. Den nyskapade adoptionsfamiljen blev lösningen på problemen samtidigt som den lyckliggjorde barnlösa familjer som då kunde få känna sig som en "riktig familj".

Visserligen försökte man i de följande adoptionslagarna skapa andra förutsättningar för adoptionen som innebar att den inte skulle ses som hjälp åt nödställda barn, men ser man till resultaten av Cecilia Lindgrens avhandling, tycks denna målsättning inte ha uppnåtts till fullo, vilket visas bl.a. av att det på 1960-talet uppstod en brist på möjliga barn att adoptera. Antalet sökande adoptivföräldrar översteg då antalet barn som lämnades för adoption. Alltså – när välfärdsstaten etablerats och fattigdomsproblemet försvunnit kunde ensamma mödrar och andra socialt utsatta familjer klara sig bättre, och därmed också behålla barnen. De adoptioner som under senare decennier har dominerats av utlandsfödda barn kan också ses som ett tecken på viljan att hjälpa nödställda barn från fattiga länder, samtidigt som barnlösa par kunde bilda ny familj.

Det finns flera intressanta resultat i avhandlingen som väcker nya frågor. Först och främst tänker jag på de barnavärdande myndigheternas ansträngningar att verkligen återskapa den biologiska familjen, enligt rådande normer och föreställningar. Det handlar här om att 1917 års

lag även gav de biologiska föräldrarna möjlighet att adoptera sina egna utom äktenskapet födda barn. Fäder skulle på så sätt kunna ge barnet arvsrätt, och mödrar skulle kunna dölja att de fött barn utom äktenskapet. Detta visar också att med barnets bästa för ögonen kunde den biologiska familjens bas stärkas med juridikens stöd. I vilken omfattning skedde detta?

Men det verkligen intressanta i avhandlingen är myndigheternas ansträngningar att på 1950-talet följa en biologisk norm i skapandet av den "riktiga familjen". Det handlar här om att de adopterade barnen inte skulle avvika för mycket från adoptivföräldrarnas utseende – alltså om man härdrar det hela – om adoptivföräldrarna var ljuslockiga och blonda skulle barnet inte ha svart rakt hår och än mindre vara färgat. Detta befarades nämligen leda till problem för barnet i framtiden. Den "riktiga familjens" medlemmar skulle passa ihop och utveckla en ömsesidig relation. Detta gällde en adoptionslag som ändrats till barnets fördel, från s.k. svag adoption till stark, som bl.a. innebar att barnet inte kunde återlämnas om det uppvisade avvikande handikapp eller bristande förstånd, vilket alltså hade varit möjligt under tidigare år. Så skulle konformiteten och det homogena samhället bevaras. Brytpunkten kom med 1970-talets radikaliserings.

På 1970-talet restes nya krav på politiska åtgärder för att underlätta internationell adoption, vilket ledde till att Sverige slöt adoptionsavtal med Grekland och Korea. Från myndigheternas sida betonades svårigheterna som skulle kunna drabba de nya familjerna och de utlandsfödda barnen. Samtidigt ställdes större krav på adoptivföräldrarna. Det var viktigt att barnet utvecklade självkänsla och trygghet som skulle ge barnet möjlighet att acceptera sitt ursprung. Från att tidigare ha eftersträvat största möjliga "biologiska" likhet, kom nu föräldrar som hade sådana anspråk att betraktas som direkt olämpliga.

Avslutningsvis vill jag poängtera att Cecilia Lindgren skrivit en läsvärd avhandling med ett och annat guldkorn som den nyfikne forskaren gärna kan ta för sig av och studera vidare.

Maija Runcis

Vem var Folke Bernadotte?

Stig Hadenius

HISTORISKA MEDIA, LUND 2007, 255 s.

Under det senaste dryga årtiondet har biografin gått en ny vår till mötes på våra breddgarder. Parallellt har det förts intressanta diskussioner om hur levnadstecknare bäst fångar en människas liv i bokform. Frågan är om dessa funderingar fått något större genomslag bland populärhistoriska skribenter. I många fall är det samma oproblematiske kronologiska uppläggning som vi är vana att stöta på i äldre verk.

Ett exempel på den kronologiska biografins överlevnadsförmåga är Stig Hadenius *Vem var Folke Bernadotte?* Hadenius utgångspunkt är att Folke Bernadotte inte har fått någon framskjuten plats i svensk historieskrivning trots de humanitära insatser han utförde under 1940-talet. Intresset för Bernadotte har inte kunnat mäta sig med de andra svenska hjältarna från andra världskrigets och kalla krigets dagar, Raoul Wallenberg och Dag Hammarskjöld. Hadenius vill råda bot på denna brist genom *Vem var Folke Bernadotte?* Bokens tyngdpunkt ligger på Bernadottes uppdrag i Tyskland och Mellanöstern, men dessförinnan har läsaren fått sig till livs Bernadottes barn- och ungdom samt hans giftermål med den amerikanska societetskvinnan Estelle Manville.

Hadenius låter gärna huvudpersonen komma till tals i långa citat. Ett talande exempel är Bernadottes uppriktighet inför de egna tillkortakommandena. Under en bildningsresa till Paris med prins Eugen undrade Bernadotte om det var samma arkitekt som ritat Notre Dame och Triumfbågen. Denna blunder föranledde prins Eugen att fråga honom om hur det kändes "att leva i ett sådant mörker".

Hadenius uppvisar sällan samma vilja att gå i närkamp med Folke Bernadottes brister. Han förlorar sig gärna i minnen från den tid när han som ung scout med egna ögon såg greven, som vid tidpunkten var den svenska scouttrörelsens ledare. Hadenius trivs bäst när han ostört får berätta historien om hur Folke Bernadotte "egentligen var" som människa och storpo-

litisk aktör. Han betonar att det förvisso finns luckor i källmaterialet, men att han har gjort sitt bästa för att täcka över dem. Problem uppstår emellertid oundvikligen när han tvingas gå i närkamp med Folke Bernadottes kritiker och när han tvingas ta sig an synen på Folke Bernadotte i modern tid.

Medan kriget varade var det ingen som ifrågasatte att Folke Bernadotte spelade en stor humanitär roll. I efterspelet till räddningsaktionen reagerade däremot många mot att Bernadotte försvarade Himmlers nära medarbetare Walter Schellenberg i Nürnbergrättegångarna och att han i boken *Slutet* (1945) orätt tog åt sig hela äran för Bernadotteaktionen. Kritiken avtog efter att Folke Bernadotte åtagit sig ett medlaruppdrag i Mellanöstern 1948 och försvann helt efter att judiska terrorister mördat honom i Jerusalem samma år. Invändningarna återkom dock med full kraft under 1990-talet, främst i de livliga debatterna mellan statsvetaren och Bernadottes försvarare Sune Persson och historikern Ingrid Lomfors, som ifrågasatt både Bernadotte och sättet som Bernadotteaktionen utfördes på.

Hadenius har så gott som rakt av tagit över Perssons avfärdanden av alla som har kritiserat greven. Lomfors undersökningar karakteriserar Hadenius som "oseriösa" och "tendentiösa". Vilka argument hon har framfört och vilka syften hon har haft med sina studier förbigår han helt. Det är både orättvist och synd. Om Hadenius gjort båda sidor i Folke Bernadotte-debatterna rättvisa hade han haft stora möjligheter att faktiskt förklara varför Folke Bernadotte fått mindre uppmärksamhet än Wallenberg och Hammarskjöld. Det hade inte förminskat de insatser som Bernadotte gjorde under 1940-talet, men kunde ha resulterat i nya insikter om Bernadottes postuma roll i svensk neutralitetspolitik och 1990-talets uppgörelser med Folkhems-Sverige.

Ulf Zander

Egenintresse eller samhällsintresse. Nazityskland och svensk skogsindustri 1933–1945

Birgit Karlsson

SEKEL, LUND 2007, 220 s.

Den svenska handeln med Nazityskland har ofta behandlats och diskuterats. Främst är det exporten av järnmalm och kullager som stått i fokus. Birgit Karlsson, ekonomhistoriker i Göteborg, riktar fokus på den svenska skogsindustrin och dess relation till Nazityskland. Det är av klart intresse, för de skogsprodukter som såldes till Tyskland var av större värde än den exporterade järnmalmen. Dessutom skedde här en förändring. Medan järnmalmsexporten inte skulle vara större än vad den var före kriget, ökade exporten av skogsprodukter till Tyskland kraftigt.

Birgit Karlsson sätter in denna politik och dessa förändringar i olika sammanhang. En sådan kontext är 1930-talets syn på planhushållning. Medan karteller idag betraktas som något fult och är kriminaliserat, fann man på 1930-talet karteller vara positivt, något som skulle motverka överproduktion och slöseri. De två liberala ekonomerna Eli Heckscher och Bertil Ohlin accepterade båda karteller. Skillnaden dem emellan var att Ohlin i motsats till Heckscher var positiv till statliga ingripanden. Synen på företagssamarbete var en grund till att branschorganisationer inom skogsnäringarna var väletablerade på 1930-talet. Under denna tid etablerades också internationella organisationer för trävaruexport, massa- och pappersindustrier.

Regleringstänkande fanns således innan Tyskland från våren 1940 skaffat sig hegemoni i Europa. Nu ville tyskarna ha ett "Grosswirtschaftsraum", där också den svenska ekonomin och handeln skulle inordnas. Delvis låg en sådan ordning i Sveriges intresse. Den svenska exporten av skogsprodukter hade före kriget i stor utsträckning gått till Storbritannien. Genom Skagerackspårren blev denna export omöjlig. Då var det bra för de svenska skogsföretagen att exporten i stället kunde gå till Tyskland.

Birgit Karlsson använder sig av arkivhandlingar från svenska och tyska utrikesdepartementen som belyser handelsförhandlingarna mellan de båda länderna. Dessutom har hon gått till branschorganisationerna, Stockholms Enskilda Bank och till SCA:s arkiv. Hon kan se hur de svenska förhandlingarna med Gunnar Hägglöf i spetsen såg med respekt på den tyske chefsförhandlaren ministerialdirektören Walter, som var kunnig och saklig, medan svenskarna var skeptiska till Walters kollega Parchmann, som ville att de handelsmässiga aspekterna skulle vara underordnade de politiska.

På motsvarande sätt accepterade svenskar en viss samordning i fråga om handeln med skogsprodukter, men när de politiska aspekterna blev dominerande, tyckte man att organisationen blev övertung och ofta dilettantisk.

Medan tyskarna var synnerligen ivriga att få den svenska järnmalm, var de långt mer ljumma till import av skogsprodukter. Därför behövde tyskarna smörjas med svensk kreditgivning, och här blev det en dragkamp mellan regering och branschorganisationer om hur mycket staten och hur mycket branschen skulle stå för av krediterna.

Under senare delen av kriget sökte både regering och bransch att frigöra sig från det tyska beroendet som länge varit övermäktigt. Det gällde att förbereda sig för en efterkrigsvärld, där västmakterna åter skulle bli betydelsefulla som handelspartner.

I sin summering säger Birgit Karlsson att den svenska regeringen under 1930-talet omtolkade neutralitetens krav på ett sätt som innebär att Sverige hade rätt att utforma sin handelspolitik utslutande från sina egna intressen. Ekonomi och politik skulle skiljas åt. Försiktigt närmar sig författaren frågan om handeln bör användas som politiskt verktyg för att uppnå politiska mål. Hon kommer fram till att denna typ av politisk användning av handeln bara blir effektiv om stora länder eller ländergrupper står bakom den. "Små länders möjlighet att föra denna typ av handelspolitik är begränsad, nu som under andra världskriget." Exemplet med handelsbojkott av Serbien och Irak säger att även då stora länder och ländergrupper agerar är det svårt att få effektivitet.

Sverker Oredsson

När DDR & BRD blev Tyskland

Lennart Hellström

SANTÉRUS FÖRLAG, STOCKHOLM 2007,
316 s.

Statsvetaren Lennart Hellström, som år 2004 disputerade på avhandlingen *Willy Brandt och Berlinfrågan*, har nu utkommit med ett översiktsverk om den tyska återföreningen. Boken har fått ett positivt mottagande i pressen (se bl.a. *Svenska Dagbladet* den 26 juli); säkert inte bara för att den – som Hellström uttrycker sig i förordet – "vänder sig till den som vill ha en lättläst journalistisk skildring av en av de mest intressanta internationella händelserna i det slutande 1900-talets historia". Hellströms framställning är förvisso lättsmält, men den präglas också av djupa kunskaper om tysk historia och politik, samt ett ofta närvarande vetenskapligt förhållningssätt som ger läsaren mycket mer kunskaper och insikter än en "lättsmält journalistisk skildring".

Hellström har inte i någon egentlig mening ägnat sig åt egen empirisk forskning utan stöder sig på den flod av litteratur som tillkommit sedan murens fall – ofta skriven av internationellt framstående historiker och statsvetare som t.ex. John Lewis Gaddis, Timothy Garton Ash och Renata Fritsch-Bournazel – och på de centrala aktörernas memoarer. "Det blir", skriver han, "ett försök till översikt och syntes av en del av forskningen på området." Ibland tycks det som om Hellström lutar sig väl mycket mot ett mindre antal "tunga" arbeten såsom *Germany Unified and Europe Transformed* (1995) av Condoleezza Rice och Philip Zelikow, och Mary Fulbrooks *Anatomy of a Dictatorship* (1995). Men av notapparaten framgår att Hellströms register är bredare än så; han visar att han har ett gott grepp om även mindre omfattande och kända specialstudier inom det stora kunskapsområdet.

Boken är pedagogiskt indelad i tre delar. Först ges en bakgrund till den tyska frågan i ett historiskt perspektiv. Därefter, i del två, får läsaren i detalj följa det politiska/diplomatiska spelet bakom hanteringen av "Tysklandsfrågan" från Berlinmurens fall till Tysklands

enande. Slutligen beskrivs, i del tre, de kvarvarande problem som existerar sjutton år efter enandet. Ett ytterligare pedagogiskt grepp, som verkligen hjälper läsaren att hitta rätt bland alla aktörer och skeenden, är Hellströms kronologi över händelser 1989–1990, hans lista över förkortningar och det generösa index som återfinns längst bak i boken. Där hittar läsaren inte bara de sidor där t.ex. den amerikanske utrikesministern James A. Baker förekommer utan också i vilka sammanhang som Baker förekommer (syn på enandet, syn på flyktingströmmen, USA:s politik gentemot Tyskland osv.). Måhända är en viktig orsak till det pedagogiska upplägget att Hellström i hela sitt yrkesverksamma liv varit gymnasielärare i samhällskunskap och historia.

Att skriva "populärvetenskap" är inte enkelt, men Hellström lyckas för det mesta med konststycket att balansera mellan de vetenskapligt skolade läsarnas krav och de allmänintresserade läsarnas krav. På vissa ställen (t.ex. i kapitel 10) är notapparaten så otydlig att det inte är lätt att förstå vilka som är Hellströms egna tolkningar/slutsatser och vilka han "lånat" av andra. På andra ställen (t.ex. i kapitel 11) är notapparaten utformad på ett sådant sätt att den skulle tåla den hårdaste vetenskapliga granskning. På vissa ställen, t.ex. när Hellström ska sammanfatta och analysera DDR:s sammanbrott (kapitel nio), är det svårt för läsaren att förstå varför Hellström, förutom yttre faktorer, väljer ut just fem inrikespolitiska förklaringsfaktorer: massutvandringen, medborgarrörelsen, kommandoekonomin, kommunistpartiet (SED) och Stasi (säkerhetspolisen). Urvalet av faktorer motiveras över huvud taget inte och ställs inte heller mot andra möjliga förklaringsfaktorer. På andra ställen i samma kapitel, t.ex. då Hellström avslutningsvis redovisar några "intressanta problem", diskuterar han på ett föredömligt tydligt och balanserat sätt framstående forskares och aktörers olika försök till förklaring av händelseförloppet och dess troliga orsaker.

Det är en mycket svår konst att *både* "försöka beskriva och förklara" Tysklands enande *och* göra "ett försök till översikt och syntes av en del av forskningen på området". Detta är helt olika ambitionsnivåer och Hellström borde ha försökt hålla sig till *en* av dessa i stället för att,

som det genomgående framstår, försöka pendla mellan dem. Detta gör boken något ojämn.

Sammantaget ska det dock sägas att Hellström i stort sett lyckas med sitt företag. Han lämnar ett betydande bidrag till den samtids-historiska litteraturen genom sitt översiktsarbete om "en av de mest intressanta internationella händelserna i det slutande 1900-talets historia", för de intresserade svenskar som inte vill eller har svårt att tränga in i främst anglosaxisk och tysk akademisk litteratur. Framställningen har en del vetenskapliga svagheter, men är ändå värdefull för den som är specialintresserad av frågan och vill fördjupa sig vidare, och den skulle säkerligen vara en god lärobok för gymnasieskolan och för grundnivån inom högskolan.

Magnus Petersson

The Soviet Union, Finland and the Cold War: The Finnish Card in the Soviet Foreign Policy, 1956–1959

Aappo Kähkönen

HAKAPAINO OY, HELSINKI 2006, 195 s.

Med sin avhandling fördjupar Aappo Kähkönen vår kunskap om ett turbulent skede i de finsk-sovjetiska relationerna under det kalla kriget. Han menar att mycket av tidigare forskning – även sådan som bygger på sovjetiska arkivkällor – är alltför inriktad på de bilaterala aspekterna av detta förhållande. Kähkönen vill bygga vidare på en nyare forskningsriktning som i högre grad tar hänsyn till det internationella sammanhanget. Utifrån en bred begreppsgenombång konstruerar han därför en analysram som inkluderar sovjetisk ideologi, inrikespolitik, utrikespolitik och handelspolitik. Med hjälp av denna ram vill han förklara varför Sovjetunionen under den undersökta perioden gick från att presentera sina relationer med Finland som ett exempel på s.k. fredlig samexistens mellan socialism och kapitalism till att behandla Finland med öppen misstänksamhet, vilket

minskade Finlands säkerhetspolitiska manöverutrymme. Det mest synliga uttrycket för processen var den s.k. nattfrostens 1958–59, då Finlands regering – en koalitions ledd av socialdemokraten K.A. Fagerholm – avgick efter sovjetiska påtryckningar.

Kähönen menar att ideologiska, utrikespolitiska och handelspolitiska motiv konvergerade i Sovjetunionens Finlandspolitik. På det ideologiska planet återgick Sovjetunionen, efter en kortvarig rörelse i motsatt riktning, till sin traditionella syn på socialdemokratien som en huvudmotståndare. På det utrikespolitiska planet kom den sovjetiska ledningen snart fram till att fredlig samexistens kunde leda till upplösningen av dess sfär i Europa; invasionen i Ungern 1956 syftade till att förebygga en sådan utveckling. I handelspolitiskt avseende såg Sovjetunionen med misstänksamhet på den tilltagande ekonomiska integrationen i Västeuropa.

Enligt Kähönen fanns det runt 1956 sovjetiska förhoppningar om att Finland var på väg i riktning mot socialism, men dessa förbyttes i farhågor om att västblocket skulle utnyttja doktrinen om fredlig samexistens för att knyta Finland till sig. Finlands intresse under 1957 för att ansluta sig till det ekonomiska samarbetsorganet OEEC ansågs påvisa en mottaglighet för sådana planer. Misstänksamheten stegrades när Finland hösten 1958 fick en regering som inkluderade det konservativa samlingspartiet och leddes av socialdemokrater – ideologiska ärkefiender som ansågs nära kopplade till västblocket – samtidigt som kommunisterna, trots stora framgångar i valet, inte togs in i regeringen. Sovjetunionen ansåg det nödvändigt att, innan det var för sent, säkra sitt inflytande över Finland genom att framtvunga regeringens avgång. Ekonomiska och politiska påtryckningar inleddes, och enligt Kähönen stöddes de av president Urho Kekkonen vars intressen här i hög grad sammanföll med de sovjetiska. När USA erbjöd den pressade regeringen Fagerholm ekonomiskt stöd såg Sovjetunionen sina föreställningar bekräftade, trots att erbjudandena avsågs. Kähönen menar att den Berlin-kris som bröt ut under hösten 1958 påskyndade det sovjetiska agerandet mot Finland, men att den krisen inte hade avgörande betydelse för de sovjetiska övervägandena i sammanhanget.

Efter sin avgång ersattes regeringen Fagerholm med en ur sovjetisk synvinkel pålitligare regering, dock fortfarande utan kommunister. Men även denna regering ansåg ett visst närmande till den nordiska och bredare västeuropeiska ekonomiska integrationen var nödvändigt, och ett finländskt EFTA-medlemskap var aktuellt. Enligt Kähönen trodde man från sovjetisk sida att ett medlemskap skulle omintetgöra de politiska vinsterna av nattfrostens och krävde garantier av president Kekkonen för att Finland inte skulle gå med. Oavsett om sådana garantier gavs eller ej blev resultatet att Finland höll sig utanför EFTA.

Generellt hanterar Kähönen denna komplexa materia på ett förtjänstfullt sätt. Med hjälp av analysramen kan han presentera trovärdiga multikausala förklaringar till den sovjetiska Finlandspolitikerna – som han studerar utifrån primärkällor – och koppla denna politik till det kalla krigets övergripande konfliktlinjer samt till den regionala säkerhetsdynamiken i Norden.

Men kanske hade såväl analysramen som framställningen tjänat på en ytterligare renodling. Analysramen genererar inte mindre än 15 forskningsfrågor varav flera är av ganska omfattande karaktär, och kategoriseringen av olika frågor är inte alltid självklar. Frågor som har att göra med sammanhållningen av den sovjetiska inflytelsesfären placeras i kategorin ”inrikespolitik och ideologi”. Kan de inte också, eller istället, hänföras till kategorin ”internationella relationer”? På motsvarande sätt är det inte uppenbart att frågor som gäller Finland som modell för fredlig samexistens och Sovjetunionens förhållningssätt till socialdemokratien i Finland och Västeuropa (endast) hör hemma i kategorin ”internationella relationer”; här finns ju också en ideologisk dimension. Dessa gränsdragningsproblem återspeglas ibland i den löpande framställningen, där det inte alltid är tydligt vilket eller vilka frågekluster som diskuteras i ett givet avsnitt. Ibland förloras också fokuseringen på perioden 1956–59; analyser görs av sovjetisk politik mot Finland under längre perioder av det kalla kriget. Komplexiteten och den höga ambitionsnivån – som i och för sig är lovvärd – går ibland ut över tydligheten.

Man kan också diskutera aspekter av Kähönens karaktäristik av Finlands svärfångade position i förhållande till Sovjetunionen. Han konstaterar att medan Sovjetunionen använde en hög grad av tvång för att hålla samman sitt "imperium" i Östeuropa präglades USA:s "imperium" i Västeuropa på ett helt annat sätt av frivilligt samarbete. Ibland tycks Kähönen hävda att Finland ingick i det förra: likheter mellan Finland och Polen lyfts t.ex. fram. Men på andra ställen pekar han på förhållanden som skiljde Finland från satellitstaterna, t.ex. att Sovjetunionen använde det som modell för fredlig samexistens mellan stater med olika samhällssystem, och räknar det till de "neutrala" staterna, som Sverige och Österrike.

Kähönen menar också att USA:s agerande i Latinamerika var jämförbart med det sovjetiska i Östeuropa. Här kan man erinra om John P. Vloyantes mer differentierade kategorisering, framförd i *Silk Glove Hegemony* (1975), enligt vilken USA:s grepp om Latinamerika var lösare än det sovjetiska om Östeuropa. Vloyantes menade att Latinamerika utgjorde en "mjuk" amerikansk inflytelsesfär och att Finland utgjorde en motsvarande sovjetisk sfär, som alltså skiljde sig kvalitativt från den i Östeuropa. Tolkningen kan givetvis diskuteras, men kanske kunde hans begreppsanvändning vara relevant för Kähönens resonemang.

Sammantaget har Kähönen åstadkommit en balanserad och initierad analys av ett mångfacetterat ämne. Till avhandlingens förtjänster hör den multikausala ansatsen och den tydliga anknytningen till internationell forskning, vilket gör att resultaten inte bara blir intressanta från ett finländskt eller nordiskt perspektiv utan får en mer generell relevans. Kähönens bok blir en viktig utgångspunkt för kommande studier inom ämnesområdet.

Olof Kronvall

George Kennan: A study of character

John Lukacs

YALE UNIVERSITY PRESS, NEW HAVEN &
LONDON 2007, 207 s.

I den mån George F. Kennan (1904–2005) idag alls är ihågkommen är det främst som arkitekt bakom den amerikanska efterkrigstida upp-dämningspolitiken (*containment policy*). Redan i slutfasen av de allierades kamp mot Tredje riket hade tunga frågor om Europas framtid anmält sig. Hur ville Sovjetunionen utnyttja sin seger? Efter vilka principer skulle nya regimer installeras i Östeuropa? Vilken tolkning gav ryssarna av begrepp som "demokrati" och "fria val"? Churchill hade ända från den bolsjevikiska statskuppens år 1917 hyst den djupaste misstro mot den nya ryska regimen lika mycket som gentemot kommunismens själva ideologi. Roosevelt hade i egenskap av representant för en överlägsen stormakt kunnat påbörja ett annat slags gemenskap med den sovjetiske ledaren, som fick den brittiske premiärministern att känna sig utanför. Ingen visste vilka syften den ryske ledaren höll inne med vid förhandlingsbordet och när vapnen tystnat och även Japan krupit till korset, uppstod snart en atmosfär av misstänksamhet och avvaktan segermakterna emellan. Innan Churchill ännu hållit sitt tal i Fulton och Truman presenterat doktrinen som bär hans namn, hade en rapport – diarieförd den 22 januari 1946 – nått Washington. I brevet genomlystes utförligt faktiska förutsättningar och tänkta strävanden i efterkrigstida sovjetisk utrikespolitik. Skribenten menade, att Sovjetunionen inte tog onödiga risker. Regimen i Moskva var "varken schematisk eller dumdrilig" men "högst mottaglig för maktens logik". Med rätt strategi och lämpliga verktyg kunde dess expansionism hållas tillbaka utan att militära aktioner behövde tillgripas. Bakom rapporten låg andremannen vid USA-ambassaden i Moskva: George F. Kennan. Rapporten väckte omedelbar uppmärksamhet och Kennan kallades hem till Washington och utnämndes till chef för State Departments poli-

tiska planeringsavdelning. Han deltog aktivt i utarbetandet av projektet för Marshall-hjälpen och troligen var Kennan den tjänsteman som gav planen dess slutgiltiga utformning.

Under några år i det slutande 1940-talet intog Kennan en central ställning vid formandet av amerikansk utrikespolitik och bland annat låg han bakom bildandet av Central Intelligence Agency (CIA), med uppgift att under täckmantel åstadkomma politiska förändringar i Östeuropa, så att nya förutsättningar i det frysta läget med Moskva kunde tvingas fram.

Ingen stor politisk fantasi fordras för att uppfatta Kennan som en klassisk *cold warrior*, typisk för den situation som vuxit fram i USA under 1940-talets senare hälft. Inget kan vara felaktigare! Inte långt efter att hans studier av Moskvans tänkta ambitioner offentliggjorts 1946–47 intog han en kritisk hållning till dem. Alltför mycket om Östeuropa hade han förbisett. De hade handlat alltför mycket om kommunismen, när i själva verket Stalins valde och krigstiden gjort rent bord med resterna av marxism från Lenins tid och snarare anknöt till förrevolutionära och nationalistiska strömningar.

Sitt största misstag menade han vara grundandet av CIA. Över huvud taget stod Kennan främmande mitt i den virvel av kommunisträdsla, som snabbt hade utvecklats i kölvattnet till det kalla krig han själv gläntat på dörren till. Kennan var alltför analytiskt och filosofiskt funtad för att låta skriva in sig i rullorna för en eller annan entydighet. Han var alltid orädd. Gick ofta mot strömmen. Avskydde tumult och tankens slaveri under slagorden.

John Lukacs har inte velat skriva en fulltonad biografi om Kennan. Hans bok utgör i stället ett försök att förstå den amerikanske diplomatens inre motiv – den undflyende karaktär som gäcker olika försök att bli städslad för en sak, alla kommandon att ansluta sig till dagens opinion, att sälla sig till den stridslystna enögdheten.

Kennan hade i unga år lärt sig ryska under studier i Berlin. Han var väl förtrogen både med Väst- och Östeuropa efter att ha levt och studerat där fem år under mellankrigstiden. Till det ryska hyste han passionerad kärlek. Redan när USA 1933 erkände den bolsjevikis-

ka regimen och öppnade diplomatiska förbindelser med Moskva kom han till landet och förvärvade genom omfattande resor vida inblickar i ryskt liv, ofta bland fattiga och utsatta människor i byarna. Respekten för spänningen mellan det storslagna och det anspråklösa i rysk tillvaro behöll han livet ut. Längre drömde han om att skriva en stor biografi över sin älsklingsförfattare Tjechov. Projektet blev tyvärr aldrig av.

Kennans två självbiografiska volymer hör till det märkvärdiga inom den amerikanska memoarlitteraturen. För Lukacs har naturligtvis dessa böcker varit av stort värde liksom de mängder av dagboksanteckningar som Kennan nedtecknade under sitt långa liv. Även brev och personliga samtal har utgjort underlag till Lukacs bok. Möjligen kan man misstänka att vänskapen de två emellan fått Lukacs att lägga de vassare instrumenten åt sidan, när han med värme och respekt nalkats sitt objekt. Men antagandet saknar grund. Lukacs lyssnar på undertexter, vill fånga själva tidsandans svängningar genom att teckna bilden av en människa som på ett naturgivet sätt alltid månade om sin integritet.

Olof Hägerstrand

Parité! Sexual Equality and the Crisis of French Universalism

Joan Wallach Scott

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS

2005, 191 s.

Joan Wallach Scotts senaste bok (hon kommer med en ny i höst) är en berättelse om en feministisk rörelse i Frankrike idag. På något sätt får jag den inte att gå ihop med hennes poststrukturalistiska historiesyn. Vid nytgivningen av *Women, Work and Family* deklarerade Joan Scott och Louise Tilly att de reviderat sin tidigare odifferentierade syn på kvinnor. Det var början till Scotts omorientering mot poststrukturalismen. Kvinnor kommer inte i en form. Deras erfarenheter skiljs ibland åt av oöverstigliga hinder och vissa kvinnor förtryck-

er till och med andra kvinnor. Hon tog itu med erfarenhetsbegreppet som var så centralt i den socialhistoriska forskningen och underkastade det en filosofisk granskning. Erfarenhet, menade Scott, förmedlas alltid av språket. Det är inte en effekt av det sociala varat. För Joan Scott blev konsekvensen att arbeta med historisk dekonstruktion istället för rekonstruktion, att bryta ner berättelser för att frilägga dess byggstenar istället för att skapa sammanhållna berättelser om det förflutna. Är den nya boken en återgång?

I *Parité! Sexual Equality and the Crisis of French Universalism* fortsätter hon sin intellektuella resa i universalismens franska historia och feminismens vägar ut ur den. I boken *Only Paradoxes to Offer: French Feminists and the Rights of Man* (1996) dekonstruerade hon kvinnors politiska kamp mellan 1789 och 1944, då allmän rösträtt infördes i Frankrike, och fann att politiken bara hade paradoxer att erbjuda kvinnor genom valet mellan likhet eller särart. Scott menar att den feministiska 1990-talsrörelsen *Parité* och dess medlemmar, *paritaristas*, kan ha undsluppit paradoxerna som universalismen ställer feminismen inför.

Joan Scott skriver att universalismen som politikens högsta filosofiska princip och väg till demokrati utmanas från många håll i Frankrike idag eftersom alltför grupper gör anspråk på politiskt inflytande. Universalismen har misslyckats och måste ersättas med erkännandets politik, menar dessa exkluderade grupper. Den abstrakta individen bygger på att olikheter abstraheras bort samtidigt som det måste finnas något att abstrahera från och detta något är den vite mannen, normen. Något måste vara fel i den filosofiska utgångspunkten då kvinnor mer än två hundra år efter revolutionen fortfarande inte har lyckats bli inkluderade i den universalistiska principen och därmed inte heller erkänts som fullvärdiga representanter för Frankrike. De representeras i politiska församlingar men representerar nationen bara i mycket liten utsträckning och samma sak gäller immigrerade kvinnor och män, inte minst de med ursprung i Frankrikes forna kolonier i Nordafrika.

Parité är ett begrepp som började användas under 1980-talet som ersättning för revolutio-

nens honnörssord *fraternité*. Startpunkten för den feministiska rörelsen var boken *Au pouvoir citoyennes: Liberté, égalité, parité*. I den utvecklades en ny feministisk politik som omformulerar den universalistiska principen. Scott säger sig ha kommit till insikt om att en ny definition av universalismen skulle kunna vara en väg ut. Paritaristas hävdar nämligen att den universella individen kommer i två olika anatomiska kroppar, inte i två olika köns kroppar. Skillnaden är bara anatomisk, den säger absolut inget om kön eftersom kön är en meningskapad skillnad. Inget är på förhand givet om hur anatomi kopplar till kön.

Det politiska program som rörelsen drev under 1990-talet var 50 procents representation i alla politiska församlingar. Lagstiftning var den centrala politiska metoden att nå målet att bli fullgoda franska medborgare eftersom lagen konstituerar subjektet. Såväl Mitterrand som Chirac förstod den politiska betydelsen av att inte ignorera Parités krav. Till följd av utvecklingen inom Europasamarbetet kom denna fråga att bli alltmer framträdande i den franska toppolitiken och kom slutligen att leda fram till en lag år 2000. Under resans gång hade emellertid den ursprungliga idén om att skriva om den universalistiska principen fallerat. Poängen med två anatomiska kroppar föll bort. Det huvudsakliga skälet till detta misslyckande ser Scott i de krav som en annan rörelse drev under samma tid, nämligen kampanjen för partnerskapslagstiftning. Medan paritaristas var intresserade av kvinnor som abstrakta individer var gayrörelsen *Pacte civil de solidarité* (PaCS) intresserade av att det homosexuella *paret* erkändes. Homosexuella hade redan, sedan 1982, skydd som individer, men de krävde nu erkännande som par enligt samma principer som gällde för heterosexuella par. Den filosofisk-politiska debatten kring detta krav, som innebar en attack mot själva hjärtat av samhällsgemenskapen, nämligen det heterosexuella begäret, smittade av sig på lagstiftningsarbetet utifrån Parités idéer. Att erkänna homosexuellas rätt till äktenskap på samma villkor som heterosexuella par visade sig vars utslutet i Frankrike. Förslaget motades bort med argument om könsskillnad, dvs. att det finns en fundamental skillnad mel-

lan kvinnor och män och att äktenskapet är till för par som svarar mot denna definition. Könsskillnad kunde därför inte reduceras till en fråga om bara anatomi. Slutsatsen blev att individer var kvinnor och män. Parités formuleringar var inte så lättsmält som filosofiskt gods eftersom de flesta inte förstod distinktionen mellan anatomisk skillnad och könsskillnad och heller inte kunde frigöra sig från inrotade föreställningar om vad en kvinna är. Lagen om 50 procents representation kom därför att likna kvotering istället för en expanderande av den universella principen och kvinnor skulle enligt den representera som kvinnliga individer, inte som individer rätt och slätt.

Frankrikes komplicerade valsystem med såväl proportionella val som majoritetsval gav inte stor utdelning åt den nya lagen i det första testet som ägde rum 2001. Tillkortakommandena till trots menar Joan Scott att lagen ändå var ett stort steg på väg till maktförändringar. Det är praktiker som skapar möjligheter till förändring, menar hon, och dessa kan leda till revideringar av den universalistiska principen. Joan Scott tillbakavisar kritik mot Parités idéer om bland annat misslyckandet med att hantera skillnader mellan kvinnor. Immigrantkvinnors röster hördes inte alls i kampanjerna. Parité anklagades för att vilja bevara de liberala demokratiska institutionerna och blunda för ekonomisk och social ojämlikhet. Scott menar att denna kritik har skjutit bredvid målet och att man inte förstått komplexiteten i denna rörelse och att det tar tid att förändra en flerhundraårig filosofisk idé.

Parités filosofiska ambition verkar ha fått Joan Scott att hitta nya vägar för historievetenenskapen som innebär, inte bara dekonstruktion, utan även rekonstruktion.—Socialhistoriens tvång att bejaka skillnad genom erkännande och bekräftande av sociala grupper och identiteter har tidigare fört Joan Scott mot dekonstruktionen som vetenskaplig metod och som emancipatoriskt verktyg. Den historiska rekonstruktionen fortsätter bara historiens paradoxala bygge, menade hon. Socialhistoriska studier, av den typ hon själv inledde sin akademiska bana med vore omöjliga för henne att skriva idag eftersom de har just realistisk skillnad som utgångspunkt, dvs. att mening i ka-

tegorierna kvinnor och män är given på förhand, liksom meningen i etniska kategorier. Istället måste skillnadstänkandet dekonstrueras för att upplösas i syfte att frigöra människan från tillskriven mening. Parités filosofiska idé gör det möjligt för Joan Scott att skriva rörelsehistoria eftersom hon kan undvika identitetspolitik och reproduktion av historiens paradoxer. Att människan kommer i två anatomiska kroppar innebär inte skillnad. Paritaristas värnar universalismen men menar att den bygger på en uteslutande definition som dock kan revideras.

Monika Edgren

Ett bidrag till heterosexualitetens historia. Kön, sexualitet & njutningsnormer i sexhandböcker 1800-1920

Pia Laskar

MODERNISTA, STOCKHOLM 2005

Historisk forskning om sexualitet har etablerats som ett växande forskningsfält under de två senaste årtiondena. Hittills har fokus oftast riktats mot det förbudna, osynliggjorda och icke-normativa. Med det queer-teoretiska perspektivets starka genomslag i Foucaults efterföljd, har det normativa återigen ställts i centrum för den vetenskapliga problematiseringen. Det handlar om en kritisk granskning av hur föreställningar om och normer för heterosexualitet reproduceras som "naturliga" och självklara i vardagslivet, men också, och inte minst, om att belysa de sprickor och "dissonanser" i normbildningen som ger utrymme för icke-normativa begär. Själva utgångspunkten är att heterosexualiteten som identitetsskapande begärnorm inte bara är i lika hög grad konstruerad som sina postulerade avvikelser utan också historiskt sett en produkt av just denna utdefinieringsprocess (och därmed också av ett relativt sent datum). Pia Laskars avhandling *Ett bidrag till heterosexualitetens historia: Kön, sexualitet & njutningsnormer i sexhandböcker*

er 1800-1920 kan ses som ett första försök på svensk botten att analysera hur detta gestaltade sig i ett längre historiskt perspektiv.

I fokus för undersökningen står hur den sexuella föreningen mellan två personer av olika kön har beskrivits och förklarats i sexhandböckerna som den naturliga normen för mänsklig sexualitet. Undersökningens första viktiga resultat är att vare sig den heterosexuella normen eller könsskillnaden mellan kvinnor och män har beskrivits som särskilt stabila i rådgivningslitteraturen, utan tvärtom som något som ständigt måste upprätthållas och vaktas mot olika föregivna hot. Delvis kan detta tolkas som en retorisk effekt – den hegemoniska normen framträder tydligare genom att kontrasteras gentemot sina överträdelser. Men även de positiva argumenten för att den mänskliga sexualiteten yttersta syfte är att förena människor av olika kön växlade under perioden, från fortplantning till befrämjande av hälsan och till personligt självförverkligande, vilket visar på en mer grundläggande instabilitet. Detta gäller också själva referensen till naturen och det naturliga som vid periodens början stod för något odelat positivt för att efter darwinismens genombrott lämna plats för en mer ambivalent hållning då en nära koppling till naturen kunde förknippas med vad som uppfattades som lägre stående folkslag och klasser.

Samtidigt urskiljs i litteraturen redan från periodens början, ett krav på ömsesidighet i begär och njutning för både mannen och kvinnan. Något som också har uppmärksammats i tidigare forskning men då tolkats som ytterligare ett bekräftande av könshierarkin. Författaren vänder sig mot maktanalysmodeller som skriver in den könshierarkiska relationen i sina definitioner genom att likställa kvinnligt begär med att bli begärd och manligt med att begära. Sådana modeller är ahistoriska menar Laskar, som istället hänvisar till Eve Kosofsky Sedgwick och pläderar för användandet av flera olika sorters maktperspektiv i analyser av makt och begär. I Laskars tolkning erbjöd kravet på ömsesidighet, som till en början fördes fram av manliga skribenter som socialt förädlade och nödvändigt för att befruktning skulle komma till stånd, tvärtom en möjlighet för kvinnor att ”omkoda” den manligt formulerade ”he-

terosexuella njutningsideologin” för att ställa krav och flytta fram sina positioner. Det återspeglas direkt i rådgivningslitteraturen av att allt fler sexhandböcker från slutet av 1800-talet och under 1900-talets första årtionden, kom att skrivas av kvinnliga läkare som drev ömsesidigheten som ett jämställdhets- och rättighetskrav skilt från fortplantningssyftet. Ja, till och med så att den heterosexuella njutningen kunde framställas som en morot för jämställdhet. Det nya som Laskar finner är inte att dessa skribenter skulle ha förespråkade fri sexualitet eller ens användandet av preventivmedel, än mindre en anpassning till den manliga sexualmoralen som det hette i 1880-talets sedlighetsdebatt. Det handlade istället om att kravet på ömsesidig njutning så som det formulerades av de kvinnliga författarna, gav kvinnor argument som bidrog till att stärka möjligheterna att ställa krav på männen och minska den sexuella utsattheten. Det kvinnliga njutningskravet stod därmed inte i motsättning till emancipationen utan bör tvärtom betraktas som en del av denna. Här skulle det ha varit önskvärt med en tydligare presentation av den tidigare forskningens bedömningar av det kvinnliga njutningsargumentet som nu mest bara antyds i text och fotnoter.

Såväl det kvinnliga ömsesidiga njutningskravet som kvinnorörelsens betoning av avhållsamhet och sedlighet gick i sin tur hand i hand med ett utdefinierande av sexuella begär som inte rymdes inom en heterosexuell parrelation, och detta är ytterligare och inte minst en av avhandlingens huvudpoänger. ”Det goda och njutningsfulla blir samtidigt ideal som exkluderar och utdefinierar andra livsstrategier” som författaren uttrycker det redan i sin inledning. Denna exkludering skedde i sin tur genom att samkönade och icke-heterosexuella begär i första hand kopplades ihop med ohälsa, degenerering, lägre klasser och ”primitiva” folkslag som ansågs ha stagnerat på en låg nivå i evolutionen. Uppfattningar av sexualitet vävdes samman med evolutionistiska och rassistiska uppfattningar av klass och etnicitet och kunde sedan användas som kvinnoemancipatoriska argument.

Avhandlingen kan på detta sätt ses som ett försök att kombinera ett queer-perspektiv med

en feministisk maktanalys och ett intersektionellt betraktelsesätt. Detta får också teoretiska konsekvenser – kompletteringen av maktanalysperspektivet har redan nämnts, men även centrala queer-teoretiska begrepp som "heterosexuell matris" och "heteronormativitet" avvisas som exkluderande i förhållande till klass och etnicitet. Istället väljer författaren att arbeta med tabubegreppet för att få syn på hot- och motbilder av alla de slag som kan ge en bredare bild av hur den heterosexuella njutningsnormen konstituerades. Trots att ambitionen att kombinera olika teoretiska perspektiv framstår som både originell och nyskapande så ägnas teorierna och deras tillämpning inte mycket plats i framställningen, utan presenteras mest som ansatser och slutsatser i studiens inledning respektive avslutning. Man får till och med intrycket att författaren medvetet har valt att tonar ner det teoretiska inslaget, vilket inte alltid är så lyckat. En fortlöpande återkoppling till de teoretiska perspektiven hade tvärtom både kunnat öka tyngden i de egna tolkningarna och tydliggöra vad som är nytt i jämförelse med tidigare forskning. Den uppmärksamme läsaren frågar sig nu till exempel vad som egentligen hände med den inledningsvis skarpa, principiella kritiken av den tidigare forskningens maktanalyser och anknytningen till Kosofsky Sedgwick. Det handlar ju också som sagt om en pionjärstudie där teoriutvecklingen kan sägas ha ett speciellt värde.

Det kan kanske invändas att studien först och främst ger ett kvinnligt perspektiv på heterosexualitet. Ett medvetet val genom överrepresentationen av kvinnliga sexhandboksförfattare i analysen: omedvetet (kanske) genom koncentrationen på böcker som riktade sig till både mannen och kvinnan. På så vis faller den

litteratur bort som med Strindbergs ord talade uppmuntrande till pojkarna och gav praktiska råd till unga män om hur man till exempel skulle undvika venerisk smitta. Även den manliga uppdelningen av kärleken i hög och låg som dessa skrifter vittnar om och som Hjalmar Söderberg beskriver så målande i Martin Bircks ungdom, var förstås en central del av den moderna heterosexualitetens konstituering där en idealiserad ömsesidig njutning mycket väl kunde tänkas ha samsats med ett praktiskt och ensidigt sädesutömmande – för att bevara hälsa och gott humör och för att de unga flickorna av bättre familj skulle få behålla sin stora dygd som det också heter hos Söderberg. Men inte heller denna sida lyser helt med sin frånvaro i Laskars innehållsrika studie. I det som kallas ett återkommande "impotenstrauma" ger författaren en glimt av den manliga dubbelmoralens pris i skuggan av den idealiserade kärleken och prostitutionens postulerade nödvändighet – sexuell alienation och skräcken för att inte hålla måttet, något som också hörde till bilden. Så blir resultatet av detta ambitiösa projekt en mångfasetterad och spännande framställning som inte bara visar på nya och oväntade kopplingar mellan emancipation och sexuell njutning, homofobi och rashygien, utan också ger många drastiska och levande exempel ur den omfattande empirin. Väl värt att läsa och begrundas också utanför den akademiska världen. Kanske är det också bäst att tillägga apropå bokens undertitel att vi bör skilja mellan "heterosexualiteten" i analytisk mening (två isärhållna köns sexuella förening för att använda Laskars återkommande fras) och olika *heterosexualiteter* i konkret historisk och samhällelig mening, något som författaren förstås är väl medveten om men som ändå förtjänar att påpekas.

Jonas Liliequist